

પ્રેમભક્તિ-મ-ધમાલ

રાજર્ષિ ભરત

ગદાનાલિપિ દલિપતરામ કવિ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૧૮-૭ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ રાજાજી ભરત

વિષય ૬-૧૨

પ્રેમભક્તિ—ગ્રન્થમાલા

પહેલી આવૃત્તિની સાલ

૧,	કેટલાંક કાવ્યો	૧૯૦૩-૧૯૦૮
૨,	રાત્નસૂત્રોની કાવ્યત્રિપુટિ	૧૯૦૩-૦૫-૧૧
૩,	વસન્તોત્સવ	૧૯૦૫
૪,	મન્દુકુમાર, અંક ૧ લો	૧૯૦૯
૫,	નહાના નહાના રાસ	૧૯૧૦
૬,	શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા	૧૯૧૦
૭,	જયા—જયન્ત	૧૯૧૪
૮,	મેઘદૂત	૧૯૧૭
૯,	ઉષા	૧૯૧૮
૧૦,	ચિત્રદર્શનો	૧૯૨૧
૧૧,	ગીતસંગ્રહ	છટક છટક
૧૨,	રાત્રિર્ષિ ભરત	૧૯૨૨
૧૩,	પ્રેમકુંજ	૧૯૨૨
૧૪,	પુણ્યકન્યા	૧૯૨૨

પ્રકાશક: રા. રા. મહાદેવ રામચન્દ્ર જાગૃષ્ટે,

ત્રણ દરવાજા,—અમદાવાદ

પ્રેમભક્તિ-ગ્રન્થમાલા

રાજર્ષિ ભરત

કર્તા:—

હાનાલાલ દલપરામ કવિ

વિ. મં. ૧૯૭૮ ઇ. સ. ૧૯૨૨

કીર્તિ સવા રૂપીઓ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાણ-સંગ્રહ
૧૦૧૮૭

કર્તાને માટે કાયદા પ્રમાણે રજીસ્ટર્ડ

કર્તા અને પ્રકાશક;

નહાનાલાલ દલપતરામ કવિ, અમદાવાદ

આવૃત્તિ પહેલી

પ્રત ૧૦૦૦

મુદ્રક: પા. ૧ થી ૬૬, હરિહર પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, કોટમાં,
હોળી ચક્રો, મુંબઈ.

બાકીનું: ચીમનલાલ ઇશ્વરલાલ

મુદ્રણસ્થાન: 'વસન્ત મુદ્રણાલય,' શામળાની પોળ; અમદાવાદ

પ્રસ્તાવના

પૂર્વભારત એ નામથી એક મહાકાવ્ય લખવા મનોરથ હતો. સહુ મનોરથો કંઈ ફળતા નથી, ને એ વસ્તુને નાટકરૂપમાં ગૂંથીને ગર્જન નરનારના કરકમલમાં આજે આ મૂકું છું.

૨. લોકકથા તેમજ વિદ્વદ્વાર્તા મુખ્યત્વે એમ કહે છે કે શકુન્તલા ને દુષ્યન્ત મહારાજના પુત્રરત્ન ભરતદેવના નામથી આચાર્ય ભરતખંડે નામે ત્રિઙ્ગવિખ્યાત થયો. આદિ પર્વ અધ્યાય ૭૪ માં મહાભારત ભાષે છે કે “ દુષ્યન્તના પુત્ર ભરતે આખી પૃથ્વીના રાજ્યોને પોતાના ખંડિયા રાજા કરી નાંખ્યા: ” શ્લો. ૧૨૮. “ એ જ ભરત ચક્રવર્તી પ્રતાપી ને સાર્વભૌમ રાજા કહેવાયો: ” શ્લો. ૧૨૯. “ એ જ ભરતથી ભારતી કીર્તિ થઈ, અને તેના ઉપરથી તેના વંશજો ભારત કરીને અઘાપિ સૂધી પણ લોકોમાં કહેવાય છે: ” શ્લો. ૧૩૧. આદિ પર્વ, અધ્યાય ૮૪ માં લખ્યું છે કે “ આ ભરત રાજાથી ભરતવંશનો મહોટો યશ પ્રસર્યો: ” શ્લો. ૧૬. “ ગુજરાતી ” પત્રના મહાભારતના ભાષાન્તરની પ્રસ્તાવનામાં ૯ મે પાને લખ્યું છે કે “ પુરુના વંશમાં ભરત રાજા થયો. ભરતના રાજ્યપ્રદેશને ભરતખંડ કહે છે. ” એ ભરતદેવના ત્રીજા કે પાંચમા વંશજ હસ્તિના ઉપરથી પૌરવનગરીનું નામ હસ્તિના-

પુર પડ્યું. ભરતખંડની એ સનાતન રાજધાનીને રાજસિ-
હાસને મ્હોયપ્રપ્રુદ્ધ્યા ભારતવંશના અભિનામદાતા ભરત-
દેવને નામે ત્રિકાલમાં ભરતખંડ પૃથ્વીમાં પ્રખ્યાતિ પામ્યો છે.

૩. આ વ્યૂત્પત્તિકથાથી વિરુદ્ધ બીજો ગૌણ પક્ષ છે. વ્યા-
સજી શ્રી કૃષ્ણ હોમર-ને ૧૬ મી સદીના સુવિખ્યાત ઇંગ્રેજ
નાટકકાર શેક્સપિયર સુદ્ધા-અૈતિહાસિક વ્યક્તિઓ જ નથી
એવો ગૌણ પક્ષ ખડો છે, ને એ ગૌણ પક્ષની નોંધે વિના
પ્રધાન પક્ષ અૈતિહાસિક સત્ય તરીકે ઇતિહાસોમાં નોંધાય
છે. રાજર્ષિ ભરતની એ પ્રાચીન સંશોધનની એ ચર્ચા લં-
બાવ્યા વિના એ કહીશ કે આ નાટકની રચના પ્રધાન
પક્ષના પગથાર ઉપર માંડેલી છે, ગૌણ પક્ષ ઉપર નથી.

૪. મહાકવિ કાલિદાસના નાટકમાં જન્મઘડીથી માંડીને
પહેલા ને ત્રીજા અંકમાં તપોવનવાસિની વલ્કલધારિણી
શકુન્તલાનાં દર્શન થાય છે. એાથા અંકમાં તપોવનમાંથી
રાજનગર ભણી અંચરતી, ને પાંચમા અંકમાં રાજ-
મહેલમાંથી તુચ્છકારાઈ પુનરપિ તપોવનમાં પાછી વળતી
શકુન્તલા દર્શન દે છે. છેક સાતમા અંકના મધ્ય ભાગ
સુધી શકુન્તલા વિરહનાં તપ તપતી તપસ્વિની જ રહે છે.
મહાકવિની રસિકતાએ નાટકમાં પૂરેલા રંગો પ્રોજ્જવળ ને
ભર્ગવન્તા હોઇ શકુન્તલાના તપજીવનનો આ ઉંડો રચાયી
ભાવ તરત સ્પષ્ટ થતો નથી. આ નાટકમાં તો તપસ્વિની
શકુન્તલાના જ ભાવરંગો તરતા ને ઉઘડતા છે; ભગવાંને
સોનેરી ટાર ચહાવી નથી. એક દૃષ્ટિએ આ ગ્રન્થને-ઉત્તર-
શકુન્તલા એ કહેવાય.

૫. ભરતદેવે ગંગાનો પ્રવાહ રોકીને ૫૫ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરીધા, ને યમુનાનો પ્રવાહ અવરોધીને ૭૧ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરીધા: (ભાગવત, સ્કં. ૯, અ. ૨૦, શ્લો. ૨૪-૨૫.)
ભરતદેવના એ મહાયજ્ઞોમાં મુખ્ય આચાર્ય કણ્વ મુનિ હતા: (મહાભારત, આદિપર્વ, અ. ૭૪, શ્લો. ૧૩૦.)
“ જોવી રીતે હાથો (હિંચા કરવા) થી સ્વર્ગને (અડકી શકાતું) નથી, ત્હેવી રીતે) ભરતનાં મહાન કર્મને પૂર્વે દ્રાધ રાગ્નઓ કરી શક્યા નથી, પાછળના પણ નથી કરી શક્યા, ને (હવે પછીના પણ) નહીં કરી શકે: ”
(ભાગવત, સ્કં. ૯, અ. ૨૦, શ્લો. ૨૬.)

૬. પુરુવંશનું પૌરવપુર યમુનાને તીરે, ખત્તાવર્તથી બહુ દૂર નહીં એમ, હતું. ભરતદેવથી ત્રીજા કે પાંચમી પેઢીએ મહાપ્રતાપી હસ્તિન રાગ્ન થયા ત્હેમણે એ પ્રાચીન પુરને જગત્તવિખ્યાત હસ્તિનાપુર નામ આપ્યું, અને ભરતખંડની એ સનાતન રાજધાની થઇને શોભ્યું, એ ઉપર કહેલું જ છે.

૭. ગંગાદ્વારના સન્થાલ અને એવા અનાર્યોમાં નરમેધની પૃથા હતી એની તો સર વિલિયમ હન્ટર જેવા આધુનિક ઇતિહાસઅભ્યાસકો એ સાક્ષી પૂરે છે.

૮. આ નાટકમાંની અવન્તીનાથની કથા ઐતિહાસિક નથી. અવન્તીના મહાકવિ કાલિદાસનાં કાવ્યરત્નોમાંનાં સૂચનોમાંથી પ્રસંગે ઉપજતી બની શક્યા તે કવિતાને રંગે રંગીને ઉજ્જયિનીનો વાર્તાભાગ આમાં ગૂંથેલો છે.

૯. ધણાંખરાં સંસ્કૃત અવતરણોમાં કાલવ્યુત્ક્રમનો દોષ છે એ કહેવાની તો જરૂર છે ?

૧૦. યુગના યુગથી ભરતખંડના સાહિત્યગ્રન્થો ધર્મશાસ્ત્રો ને વેદગ્રંથિતાઃ જીવનવિધાનના સંસ્કારો મહોત્સવો પુણ્યપરવો ને મંસ્કૃતિઃ એ સહુ, ધરિત્રીની પેઠે, એકપાટ છતાં યે ભરતખંડ કે ભારતવાસીઓ એક નથી ભાખનાર ને માનનાર સત્યપારખની બન્ને આંખોથી જોઇને જોલે કે માને છે ? નાક કાન આંખ ને જીભ, હાથ પગ ઉદર ને હૃદયઃ એક માનવદેહના એ અવયવોની વિધવિધની ને નિરનિરાળી વિશેષતાઓને લીધે નરદેહ એક નથી કહેનારા ટેટલા સાચ્યા કહેવાશે ? આર્યાવર્તનાં દેશો ને પ્રજાઓ ભરતદેવના ધર્મખંડના ભિન્ન ભિન્ન અવયવો છે. આર્યાવર્તના પ્રાન્તોમાં અવયવોની ભિન્નતા ને દેહની એકતા છે. સાગરની પેઠે જ્યપરાજ્યના ભરતીઓટ અનુભવતો, પણ સદા યે **આપૂર્યમાણમ્ અચ્ચલમ્ પ્રત્તિષ્ઠમ્** સમોવડો ભરતખંડ ભરતકુલનો એક અખંડ સનાતન કુલવાસ છે. વિરાટને કિરીટ તિલકકીલડી સમ-મહાશ્વહાંડના સૌભાગ્યચન્દ્રક સમો શ્વહાંડપતિ એને ચિરંજીવજ્યોત રાખો ! ભરત રાજર્ષિના એ ભરતખંડથી પૃથ્વી સૌભાગ્યવન્તી છે.

હાનાલાલ દલપતરામ કવિ

રાજર્ષિ ભરત:—

નટી તથા } ગાઓ એ મહાકથા મનુષ્યમોહિની,
 ચાર } અહો ભારત કુલ !
 ઋષિકુમારો } ગાઓ એ મહાકથા—

સત્રધાર: (પ્રવેશીને)

પ્રિયે ! શાં સંગીતથી રીઝવો છો ?
 પ્રેક્ષકસભા છે યુદ્ધિમાન ને રસપારખ:
 આર્યજનોને શોભે એવું આપજો.

નટી: ભારત કુલની મહાકથાનું આ છે ગીત.
 એથી વધુ તો, પ્રાણેશ !
 ભરતસન્તાનોને બીજું શું ભાવે ?
 કુલપતિ કણ્વદેવના તપોવનમાંથી
 ઋષિકુમારો આવ્યા છે, ને લાવ્યા છે.

ઋષિકુમારો: ત્રિકાલદ્રષ્ટા મહર્ષિઓથી ઉતરેલી
 પ્રાચીન પ્રેરણાનું અર્વાચીન ફલ છે
 ભરતવંશની મહાકથાનું એ ગીત.
 એમાં ઇતિહાસ આલેખેલો છે
 જગત્ત્રિપ્રયાત ભારત કુલનો:
 કવિતાની આંખે જોયેલો,
 મન્ત્રકારો શી મનીષાએ સારવેલો.
 સૂર્યતેજમાં લખ્યું વાંચ્યું,
 વાયુમાંથી વાણું સાંભળ્યું એ ગીત:
 તે સંભળાવિયે છીએ સહુને.

સૂત્રધાર: એ ગાઓ છો, ઋષિપુત્રો !
 આર્યકુલની મનુષ્યમોહિની મહાકથા !
 ભૂતકાલને હૃદયે કોતરેલી,
 ભવિષ્યકાલની ક્ષિતિજે આલેખેલી ?
 ગાઓ ત્યહારે, ગાઓ મુક્તકંઠે
 એ જગન્મોહન યશોગાન.

નદી તથા } ગાઓ એ મહાકથા મનુષ્યમોહિની,
 ચાર } અહો ભારત કુલ !
 ઋષિકુમારો } : બોલો એહ કાલાતીત યશના યશબોલ હો !
 કોટિ કોટિ નરનાર ! ગાઓ એહ યુગુગાન:
 એક મુખે, એક શબ્દે, એક ભાવે, ભારત કુલ !
 ગાઓ એ મહાકથા.

સૂત્રધાર: ભરતખંડનાં કોટિ કોટિ નરનારને તો
 એ જ કથા હોય સૌથી વહાલી.

નદી: પ્રાણેશ ! ભરતખંડવાસીઓને કાળે તો
 એક જ છે યશસ્વિની મહાકથા,
 એક જ છે કાલાતીત વહાલું સત્ય:
 ઇતિહાસોના ઉદય ને અસ્તમાં
 ધ્રુવના તારા સમું નિલયજ્યોત:
 મહાકાલના વજ્રપાત પડતાં યે
 યુગના યુગથી અખંડ:
 ભરતખંડવાસીઓને કાળે
 એક જ છે એ મહાસત્ય:
 કે સાગરની પાળખાંધ્યો,
 હિમાદ્રિના ગગનચુમ્બી કાંગરાશોબ્યો,

મહાઅશ્વત્થની મહાશાખાઓ
 દ્વિશદ્વિશમાં વિસ્તરતો શો,
 કમલપાંખડીઓ શો અનેકદલ,
 મયૂરકલાપ શો અનેકવર્ણી,
 સુન્દરીના ચોરસા સરિખડો
 નાના વિધનો ભાતીગર,
 ભરતખંડ રાજર્ષિ ભરતનો છે.
 કાલજૂનું ને ઇતિહાસસિદ્ધ
 એ જ છે એક આત્મનગ્દાહું મહાસલ. •

મૂત્રધાર: પ્રિયે ! ભરતકુલને ભાખો છો
 એમની કુલકથાનાં મૂળ આજે:
 વડવાઓના વડલાની મહાવાર્તા.

નટી: ભારત કુલના પિતામહ
 પૌરવમણિ ભરતદેવનો તો
 એ જ છે મહાઇતિહાસ કે
 દેશદેશનાં કૂલડાં ગૂંથીને
 સ્થાપ્યો છે આ ભરતખંડ
 યુગના યુગથી હિમાલય શો ઉભેલો.
 ભવ્ય કથામન્ત્રો ગાતો ભરતખંડ જ છે
 આર્યરાજન્ ભરતદેવનો
 ચિરંજીવ કીર્તિમંડપ.

મૂત્રધાર: સાચ્યું જ ભાખો છો, પ્રિયે !
 ભરતદેવનું જ આ ભારત કુલ:
 એ પિતામહનો આ ગોત્રવિસ્તાર.

નટી: જૂવો પધારે પહોળે આધેઆધેથી
 શકુન્તલાના એ પૃથ્વીપરાક્રમી પુત્રદેવ:
 દિમાલયના કેા શિખર સમેવડ શોભતા.

ઋષિકુમારો: ભરતદેવનું તો આજે આ
 આદિ પર્વે જ ભજવાય છે:
 આ તો એમનો પ્રથમ અશ્વમેધ.

સૂત્રધાર: હા, પ્રિયે ! પધારે છે ભરતરાજ,
 રાજસૂય યજ્ઞના અશ્વને દોરતા:
 જાણે જગતના મહાસારથી !

ઋષિકુમારો: જાણે આર્યત્વના અવતાર !

(સહુ ગાય છે.)

રાજર્ષિ ભરત:—

અંક પહેલો

પ્રવેશ પહેલો:

ધૌરવપુરના રાજમહાલયનો ચોક

(પુરુનગરીના મેઘપડછન્દ મહેલના વિશાળ ચોકમાં ભરતદેવની ચતુરંગ મહાસેના શસ્ત્રસજ્જ ઉભી છે. પદાતી રથી હયસ્વામી ગજસ્વામીની હારમાલા, સાગરના મહાતરંગો સમોવડી, ટાલે છે સન્મુખ અનિલલહરીઓમાં લહરતેઃ આર્યધ્વજ ઉડે છે અમાત્ય આર્યપિશુન ને સુભટપતિ નયધ્વજ એ એ મહારથીઓ રણધ્વજને એ પડખે એ દિગ્પાલ સમા ખડા છે. શંખનાદ ગાળે છે, ને આકાશમાં એના ધોર પડધ્વા ગડગડે છે.)

અમાત્ય: સુભટપતિ ! મધ્યદેશના નાભિચક્રમાં,
લક્ષ્મીમહેારી ઉજ્જયિનીના નગરચોક વચ્ચે,
રોપજો આ પુરુવંશનો નયધ્વજ.
સિધાવો, ને દિગ્વિજય કરો.

સુભટપતિ: પુરુવંશના મન્ત્રીશ્વરની
જેવી પ્રેરણા ને આશીર્વાણ.

અમાત્ય: ગંગાનદનું પૂર ઉભરાતું આવે,
યમુનાજીની ભરતી ઉછળતી ચ્હડે,
એવું વહે છે અવનીભરમાં
આર્યત્વનું પરમ પૂર આળે.
નયવન્ત થઈ જગતને જીતશે,
રસાર્દ્ર ને ફલદ્રુપ કરશે.

સુભટપતિ: મન્ત્રીશ્વરજી !

કિરાતહૂણાન્ ચવનાન્
અન્ધાન્ કઢ્કાન્ ચશાન્ શકાન્
અબ્રહ્મણ્યાન્ નૃપાંશ્ચાહન્
મ્લેચ્છાન્ દિગ્વિજયેઽસ્થિલાન્
આર્યાવર્તમાં દિગ્વિજયપતાકા ફરકાવવામાં
ત્રણ દેશ વણજીત્યા છે હજી:
સિન્ધુદેશ, મધ્યદેશ તે ગંગાદાર
આયુધ્ય સન્કેતાય તે પહેલાં
ભવિષ્યવાણી ફળતી નિરખું છું એ
કે પુણ્યાયુષી ભરતદેવને રાજશિરે
ચક્રવર્તીનો કીર્તિમુગટ વિરાજશે.

અમાત્ય: જયસિદ્ધ જ છે સદા
સુભટપતિ જયધ્વજનાં ધનુષ્યબાણ.
ભરતદેવ કોષના અરિ નથી,
અશ્વભૂષણના જ અરિ છે.
દિગ્વિજયને કાજ અશ્વમેધનો રાજઅશ્વ
આજે પૃથ્વીતલમાં પરવરશે.
આજે એનું છે મૂર્ત્ત,
આર્યત્વના દિગ્વિજયના મંડાણનું.

સુભટપતિ: આર્યત્વને સંરથાપવા ને સંરક્ષવા
મહારથીઓનાં અસ્ત્રશસ્ત્ર
સજ્જ જ છે સદા ત્રિકાલમાં યે.

અમાત્ય: જૂવો આવે એ અશ્વમેધનો અશ્વરાજ:
જાણે પુરુનગરીનું થનગનતું સિંહાસન.

સુમત્યનિ: સૂર્યદેવતા સમમુખા શો છે તેજસ્વી !

અમાત્ય: ને સૂર્યકિરણની તેજમંજરી શો
પરવરશે પૃથ્વી ભરમાં:
પુરુવંશની કુલકાર્તિ સમોવડો.

(અશ્વમેધના રાજ્યછત્રે અલંકૃત રાજઅશ્વને દોરતા,
ઋત્વિજ્ઞે તથા સુમટવૃન્દથી વીંટળાયેલા, ભરતદેવ, ટોપ
ફવચ ને ધનુષ્યયાણે વિભૂષિત, પધારે છે. આગળ પ્રતિહા-
રિણી યવની ચાલે છે, પાછળ રાજઅશ્વનું ગીત ગાતી
ગાતી ચારણિયાણીઓ સંચરે છે.)

ચારણિયાણીઓ: (ખે યુવતિઓ ઉપાડે છે, ને અન્ય ઝીલે છે.)

શુભના શુકુને હો ! સંચરો, મહારાજ !

રણુને જીતીને જહેલેરા વીર ! પધારજો,

મહારા રાજ !

જગને જયડંકે ધરણી ધૂળવજો,

મહારા રાજ !

ધોડો મહારો યશપંખાજો, ને ઉડશે:

ધોડો મહારો જયપંખાજો, ને જીતશે:

ગરવો રણધ્વજ ઓ ફરફરે, મહારાજ !

સુભટોનાં હૈયાં એવાં રણના રમણે ચડયાં,

મહારા રાજ !

શૂરનો મહેરામણ ઉલટયો, મહારાજ !

વીરો કેરા પગના પડે છે પડછન્દવા,

મહારા રાજ !

શુભના શુકુને હો ! સંચરો, મહારાજ !

(રાજઅશ્વને આર્યધ્વજની સમીપમાં સ્થાપે છે. શંખ બેરી પશુવનાં વધામણાં વાગે છે.)

જયધ્વજ: પુણ્યશ્લોક પિતામહ પુરુષેવના મહાઅશ્વ
પૃથ્વીશના વંશનો આ રાજઅશ્વ છે:
પૃથ્વીરાને ઘેર એ પૃથ્વી લાવશે.
મહારાજની શી આજ્ઞા છે ?

ભરત: સુમટપતિ ! તૃપતિ કે ભૂપતિ થવા
નથી જોઇતું મહારે પૃથ્વીનું ચક્રવર્તિત્વ.
તૃપાલ ને ભૂપાલ થવા કાળે
સાર્વભૌમત્વના મહાધર્મ વાંધું છું
રાજદંડનાં ધર્મ ને શોભા
લોકપાલનમાં ને લોકભર્તૃત્વમાં છે

અમાત્ય: સાધુ વચન, મહારાજ !
યૌવનમાં વૃદ્ધવાચા ઉચ્ચારો છો,
પરમ રાજમન્ત્રો બાળો છો.
સોમતીર્થે સંચરેલો યાત્રીસંઘ
આવ્યો છે, ને કષ્ટવાર્તા લાવ્યો છે
સૌરાષ્ટ્રના દસ્યુઓની કતેથી.

ભરત: સૌરાષ્ટ્રીઓ ! ? ભૂલ હશે:
સૌરાષ્ટ્રમાં દસ્યુઓ નથી, આર્યો જ છે:
સોમતીર્થ અનાર્યના એ આર્ય ઘટે છે.
આતિથ્યકેદાર સૌરાષ્ટ્રીઓ
કદો એ ન આવરે એવો અધર્મ.
આમન્ત્રો એ આર્ય યાત્રાળુઓને.
(આર્ય યાત્રાળુઓ સન્મુખ આવે છે.)

યાત્રીઓ: મહારાજનો જય હો !

ભરત: નિર્ભય ને પુણ્યશાળી હો, પ્રગ્નજનો !
કહો, શી કથા છે !

યાત્રીઓ: સોમતીર્યે જતાં સંઘ ભૂસો પડ્યો,
સાગરની શીંગાળા બાણીઓમાં જઈ અડ્યો.
સંઘે કહ્યું, આર્ય છીએ,
સાગરસ્થાને સોમતીર્યે આવ્યા છીએ,
દ્વિશાઓના જેતા, પૃથ્વીપરાક્રમી
ભરતદેવના પ્રગ્નજન છીએ.
ન સાંભળ્યું, સંઘને લૂંટ્યો,
ને આર્યદેવને નિરસ્કાર્યા.
યાત્રાળુથી આંખે ડુંગ્રી ન થાય,
નહીં તો ઝોળખાવત એમને પણ
કે અમે યે આર્યકુલનાં કિરણ છીએ.

ભરત: (અમાત્ય બાણી કમલપુટ શો કંઠ નમાવીને)
મન્ત્રીશ્વર ! ન હોય સૌરાષ્ટ્રીઓ એ.
આનર્તના એ તો અનાર્યો.
આનર્તમાં જવાનું તો ભાખ્યું છે
ધર્મશાસ્ત્રમાં યે પ્રાયશ્ચિત્ત.
(યાત્રીઓ બાણી નિહાળીને)
એ ભૂશીરે મહાતીર્ય થશે,
ને દસ્યુઓને સ્થાને બ્રાહ્મણો ઉભરાશે ત્યાં.
ધીર ગમ્ભીર ને દક્ષ
સહુ આર્યપુત્ર છો, અધીરા મા થાવ !
સાગરમંડલાદ્યત સારી યે ધરિત્રી
ધર્મક્ષેત્ર સમી પુણ્યવન્તી અનશે.

મુલટપતિ: મહારાજ ! શી આજ્ઞા છે ?

ભરત: યુધ્ધે મ્હડતી મહાસેનાને
ફરી એક વેળા સંભળાવે.
પુરુવંશના સંગ્રામનિયમનો.
રણસંગ્રામ પણ પ્રગ્નજીવન છે,
પૃથ્વીની પ્રગ્નપ્રગ્નઓની
પુણ્યપાપની સામુદ્રધુનીઓ છે.

મુલટપતિ: સાંભળજો, મહાસેનાનીઓ !
પૌરવકુલના મુખ્ય સંગ્રામમન્ત્રો.
ગદા ચક્ર શરયાપની સંહારખેલના યે
શાસ્ત્રભાષ્યો પ્રગ્નયમ છે, ને
શાસ્ત્રાજ્ઞાઓ પાળવાની છે ત્હેમાં ય તે.

એક: રણખેલના આર્યોને કાળે ધર્મપુદ્ધ જ હોય.

બે: પીઠનો ધા કદીયે ન થાય.

ત્રણ: એકની રહામે એકથી જ લહડાય.

ચાર: શરણુગતને ન હણાય.

પાંચ: નિઃશસ્ત્રની રહામે શસ્ત્રધારીનાં શસ્ત્રો
હાથની આંગળીથી યે અનુપદ્રવી હોય.

ભરત: ને એક મ્હારો સંયમાદેશ છે,
પાળો છો તેમ જ પાળતા રહેજો.
મૂલકમૂલકમાં વિચરો ત્હાં ત્હાં
રાજલક્ષ્મીને અડચે હાથ દાઝશે,
પ્રગ્નલક્ષ્મીને અડચે હાથ કાપીશ.

આજ નહીં તો આવતી કાલે
 સર્વ દેશ આર્યદેશ થશે,
 સર્વ લક્ષ્મી આર્યલક્ષ્મી થશે.
 પરભોમની વાડીઓ વેડવી,
 આર્યોનું એ પુણ્યકર્મ નથી.
 કરમાવશે એટલાં પછી કરમાશે.
 જૂઓ આ આર્યધ્વજ !
 એ આર્યધ્વજને આગળ ધરજો,
 લઇ જાઓ છો તહેવો
 નિષ્કલંક પાછો લાવજો.
 ચન્દ્રને યે કલંક છે,
 મહારા જયધ્વજને કલંક નથી.
 આપજો, આર્યત્વ સદ્ગુણે આપજો,
 પૃથ્વીના પ્રાન્તેપ્રાન્તે સ્થાપજો.
 લડમને સોંપી છે, સેનાનીઓ !
 આર્યત્વના સનાતન યશની રક્ષા.
 દિશદિશમાં વિચરશે આ રાજઅશ્વ.
 મહારો નથી, પુરુવંશનો નથી,
 બ્રહ્માવર્તનો યે નથી એ અશ્વઃ
 એ અશ્વરાજ રાજસૂય યજ્ઞનો છે.
 આર્યાવર્તની એ યશોમૂર્તિ છે.
 પૂજું છું તેમ પૂજજો,
 ને પૂજ્ય રાખજો સદા યે.

પુરોહિતઃ યવનિ ! લાવો અશ્વપૂજનો થાળ.
 (યવની અશ્વપૂજનો થાળ લાવે છે.)

આર્યક્રાંતિની લહરે શો અશ્વરાજ
 દિશદિશમાં વિચરશે:
 સૂર્યનાં કિરણ સમો,
 અનિલની ઉર્મિઓ સમો,
 જલનાં ફેરાં સમોવડો.
 મેઘવર્ષાં નહીં હોય
 ત્યાં આર્યત્વવર્ષાં નહીં હોય.
 કલ્યાણકારી થાવ એની જગતુયાત્રા.
 પુરુવંશના પુણ્યપરાક્રમે સમો
 આ અશ્વરાજ ઉછળશે બધે,
 પુરુવંશની પુણ્યભાવનાઓ સમો
 આ રણધ્વજ લહરશે સદા.
 આરોપો વિજયમાળ, રાજેન્દ્ર !
 પૃથ્વીપ્રદક્ષિણા કરીને પધારશે.

(અશ્વને ભરતદેવ તિલક કરે છે, અક્ષતે વધાવે છે,
 જયમાળ આરોપે છે, અભિવન્દે છે. સકલ રાજસમાજ
 જયવન્દના કરે છે.)

ભરત: જયધ્વજ ! પહેલાં મધ્યદેશમાં જાએ;
 પછી દિશાઓની ગુફાગુફામાં સંચરજો.
 અશ્વહાણત્વ ને અનાર્યત્વ હોય
 સુભટપતિ ! ત્યાં ત્યાં જાએ જીતજો.
 આ મેઘપડછન્દ મહેલમાં
 ઘેરો મેઘપડછન્દો પડે છે,
 એવો પાડજો આર્યત્વનો પડઘો
 પૃથ્વીના રાજમહેલો ભરી ભરીને.

(મહાસૈન્યને સમ્બોધીને)

અનાર્યજુષ્ઠ અસ્ત્યર્થ અકીર્તિકર
કાંધ યે એવું મા કરતાઃ
પાપનો પડછાયો યે મા ઝીલતા.
જાઓ ને જતો, મહારા મહાયોધ !

સુભટપતિઃ વિન્ધ્યાટવિનાં મહાવનની
ઘેરી ઊંડી ભૂલભૂલામણીઓ
ઓળંગવાની આજ્ઞા છે ? મહારાજ !
નર્મદાને દક્ષિણ તીરે ઉતરી-

ભરતઃ મન્ત્રીશ્વર ! સુભટપતિ ! શૂરવીરો !
સાંભળો પુરુવારસનું આ રાજવ્રત.
ભરતરાજનો છે આ પ્રથમ અશ્વમેધ.
માલિનીતીરે પિતામહ કણ્વદેવના તપોવનમાં
રાજમાતા શકુન્તલાની ચરણુવન્દના કરી
પછી ભરતરાજ ચ્હડશે
મહાયુદ્ધની પૂર્ણાહૂતિએ.
ત્યાં તપોવનમાં તપસ્વીઓને
પૂછીશ આર્યજનનો એ મહાપ્રશ્ન.
મહારે તો સીમાઓ નિઃસીમ કરવી છે,
મહારે તો મહીપાળ બિરદને બહલાવી
મહાવિસ્તારી મહીતલને પાળવું છે.
વૃદ્ધનાં અનુભવ ને ડહાપણ,
યૌવનનાં સાહસ ને ઉત્સાહઃ
એ અમ્બયતુષ્ઠયને રાજરથે

ભરતને તો ધૂમવાનું છે
આ જગત્યાં જગત્રમાં.
રાજપિતાના અમાસવર છો,
પિતાસ્થાને પૂજ્ય છો, મન્ત્રીશ્વર !
મહારાં જતન કીધાં છે
એમ મહારાજ્યને જાળવજો
એટલું કહેવું જે અપમાનવા જેવું છે.
જમ્મશ હિમાદ્રિના તટપ્રદેશમાં—

પુરોહિત: જયતુ વસુધામપ્રતિરથ :
અમાત્ય: મહારાજ ! પૌરજનોને પ્રીછજો,
બ્રહ્માવર્તને વિસારશે મા.

ભરત: સુભટપતિ ! આર્યસેનાને મોખરે
સ્થાપજો સદા ઋત્વિજરાજોને.
ભરતરાજનો નહીં,
પણ મંડાયો છે આ તો આજે
આર્યત્વના દિગ્વિજયનો મહોત્સવ.
જયધ્વજ ! આ સર્વજેતા પુરુધ્વજ
સોંપું છું એથી અધિકો પાછો સોંપજો.
સિધાવો, પૃથ્વી જીતી પધારજો.

(સુભટપતિને રણધ્વજ સોંપે છે. મોખરે કિદગાતા
ઋત્વિજરાજો, પછી પુરુધ્વજધારી સુભટપતિ, ને પાછળ
મહારથીઓથી ઘેરાયેલો થનગનતો અશ્વરાજઃ એમ આર્ય-
સેના દિગ્વિજય કાળે સંચરે છે. અનેક મહારથીઓએ શંભાન
દધ્મૌ પૃથક્ પૃથક્. ત્હેમનો તુમુલ ધ્વનિ આભને વિદારતો
આકાશની જે પેલી પાર વિચરે છે.)

યવની: સન્ધ્યા કાળે દેવગૃહનો માર્ગ
તો, મહારાજ ! આ છે.

ભરત: મન્ત્રગૃહે, મન્ત્રીશ્વર !
પધારશોને જે ઘડીયેક પછી ?

અમાત્ય: આતું છું, મહારાજ ! છાયા પેટે.

ભરત: નહીં-નહીં, મન્ત્રીશ્વર !
સુહૃદ ને સન્મિત્ર સમા,
દીર્ઘદૃષ્ટા ને હિતૈષી સમા પધારજો.
મન્ત્રીશ્વર તો, આર્યપિથુન !
મહારાજ્યનું બીજું મસ્તક છે.
(ભરતદેવ જાય છે.)

અમાત્ય: (પુરોહિતને)
દુષ્યન્ત મહારાજ મહાનુભાવ હતા,
પણુ ભરતદેવ તો ભરતદેવ છે:
પૃથ્વી ને નૃસીકન્તા ભર્તા—

પુરોહિત: કાં વિસ્મરો છો ! મન્ત્રીશ્વર !
ભરત इति लोकस्य भरणात्.

(આધેથી ગાજતો આર્યસેનાનો શંખનાદ એ મહા-
વચનને વધાવી લે છે.)

પ્રવેશ બીજે:

ગન્ધવતીના સરિતકુંડ

(ગન્ધવતીના વિશાલ સરિતકુંડને ઉપકંઠે વૃક્ષમાલા જૂકી રહી છે, ને એ વૃક્ષમાલાની અટારીઓમાં થતી આવેથી ક્યાંક ક્યાંક મહાકાલેશ્વરનું મંદિર ડોકિયાં કરે છે. જલમાં એક પાસ કમલવેલો પથરાયેલી છે, વચ્ચે વચ્ચે જલમાર્ગ છે, ને કમલો ઉપર ભમરા યુગ્મરવ કરે છે. સન્યાની સન્ધિકા ખીલી રહી છે, ત્યાં માથે પલ્લવમાલાઓ ધારેલી, પુષ્પોનાં આભૂષણોથી વિભૂષિત, બાણુચાપથી સજ્જ અવન્તીનાથની રાજકુમારિકા વસુન્ધરા ને સહિયરો આગળ પાછળ દોડતાં આવે છે.)

ચન્દ્રિકા: (મોખરે દોડતી વસુન્ધરાને હસતાં હસતાં,)
રાજકુમારિકાઓ આમ દોડતી હશે ?

માલતી: વાટ જોઇ ઉભા નથી કોઇ
કે દોડયે બહેલા દર્શન દેશે.
પ્રારબ્ધ કિંઇકે ત્યારે પામીશ.

વસુન્ધરા: હારો ત્યારે અવળાં ખેલો છો.
તો શરત શે કીધી હતી
દોડવાની ત્યારે ?

માલતી: એ તો સન્ધ્યાકાલ પડી ગઇ
ને લડસડતે હંસપગલે
ત્હમે તો ધરતીને માપી માપી
ચાલતાં હતાં, માટે.
મોડું તો થયું છે,
ત્હારા જીવનમાં ને અત્ય્હારે ય ને.

ચન્દ્રિકા: ને હજી જલક્રીડા તો આક્રી છે.

માલતી: ને વસુન્ધરા ! આ શરચાપનો
જલમાં ભાર લાગશે તો ?

વસુન્ધરા: કાલે તો ત્હને ત્હારે
ત્હારા યૌવનનો ચે ભાર લાગશે.

માલતી: કાલે શા માટે ? વસુન્ધરા !
ત્હને તો આજે ચે લાગે છે
ત્હારા યૌવનનો ભાર.
તે વિના લડસડતી ચાલતી હતી ?

વસુન્ધરા: ત્હમને તો એકૂકે ય ન પાલવે:
ધીરું ચે ન પાલવે,
ઉતાવળું ચે ન પાલવે:
ભારે ન પાલવે, હળવું ન પાલવે:
તો પાલવશે શું ? ભાખશે ?

માલતી: કહું ? જીરવીશ કે ?

ચન્દ્રિકા: એ તો અન્તરમાં રાજી થશે
ને જીભે ચ્હીડાશે.
રસરમનારાંઓની ટેવો હોય છે ને એવી ?

માલતી: એણે તો સાંભળ્યો છે
 યૌવનનો ટહુકાર,
 તે દોડતી આવીને અહીં ઉભી.

વસુન્ધરા: અને તહમારા યૌવનના તો
 સઘળા ઢોંગ હશે ત્યારે ?
 કે તહમને યૌવન બોલાવતાં જ નથી ?

સખીઓ: સાંભળો ને સહમજો, સહિયર !
 આવ્યાં હવે રસનાં સોણલાં તહમને.

યૌવન બોલાવે આ વાર:
 સુણજો ઉરના એ ટહુકાર:
 સખિ ! સૌભાગ્ય તણા સત્કાર:
 યૌવન બોલાવે આ વાર.

પવન તણી લહરી-લહરીમાં ઉઠતા એ ઉચ્ચાર:
 દિશદિશ કંઈ કંઈ કહેણ કહાવે;
 અણબોલ્યા આમન્ત્રણ આવે;

રસની ઝાંઝરીના ઝણકાર
 બણે જો ! ભવના જયજયકાર:
 યૌવન બોલાવે આ વાર.

વસુન્ધરા: સહુને ય બોલાવે છે
 તે મ્હને યે આમન્ત્રે છે.
 તહમને નહીં આવ્યાં હોય
 યૌવનનાં એ આમન્ત્રણ ?

(મ્હોં મચકોડી જલમાં પ્રવેશે છે.)

માલતી: આ તો મહાત કરે છે, બા !

ડગલે ને પગલે.—

એ-એ ! બાણુચાપ બીંબશે,

એ બાણુચાપથી તો, વસુન્ધરા !

સાર્વભૌમને હરાવવા છે ને ?

વસુન્ધરા: હા સ્તો વળી, બે:

ચક્રવર્તી જે માણસ છે ને ?

માલતી: પૌરવનગરીનાં દળ મ્હડ્યાં છે:

અવન્તીને, અવન્તીનાથને,

ને અવન્તીનાથની રાજકુમારિકાને.

જીતવાને કાળે, વસુન્ધરા !

એટલે બહેલાં આવ્યાં આને

બાણુચાપ ધારી પૌરવદળને હરાવવા.

ચન્દ્રિકા: ને કોણ આગળ દોડ્યાં

કે ચક્રવર્તીનાં દર્શન થાય.

(વસુન્ધરા અનુત્તર સાંભળે છે, ને કમળો ઉઘાડી ઉઘાડી
કેટલાક મંદીથી પૂરાયેલા ભમરાને ઉડાડી મૂકે છે.)

વસુન્ધરા: (સ્વગત)

કોને નિરખવા આવું ?

કીર્તિના જયધ્વજ સરિખડા

સકલ આર્યાવર્તમાં સંચરતા

યશકિરીટી ભરતદેવ તો

અવન્તીના અરિ મ્હા આવ્યા છે.

આશાની અમરવેલ ઉચ્છેદાધ જશે ?
 ને પ્રકુલ્લેલાં ફૂલડાં ખરી પડશે ?
 દિલ દોડે છે એમનાં દર્શને,
 પણ વાગે છે સંસારની ઠોકરો.

માલતી: (કંઈક સાંભળ્યા જમને)
 દિલ તો દિશાઓમાં દોડી દોડી
 કચ્છારતું થે દર્શન કરે છે.
 આંખોનાં પોપચાં તો જો !
 પડે, ને ઉપડે, ને ફરફરે:
 જાણે કમલની પાંખડીઓ ફરકી.

ચન્દ્રિકા: આંખો જૂવે છે આભમાં
 એ ચક્રવર્તીનાં સ્વપ્નાં,
 ને મદનચાપની પણુ છૂ ગૂંથવા
 પોતે વીણે છે ભમરા.

માલતી: અત્રી વસુન્ધરે ! ચક્રવર્તીને થે
 બધાં બાણ વાગતાં હશે કે ?

(અનુત્તર વસુન્ધરા કમલ ખોલી ખોલી મંહીથી ભમરા
 ન ઉડાડે છે.)

ચન્દ્રિકા: કવચધારીને તો ન વાગે:
 મુગટધારી તો ગુણુ ગંભીર હોય ને ?
 આપણા શા આળપંપાળી!
 કે ઓછા જ તોફાની હોય છે એ ?

(વસુન્ધરા સહિયરોને પાણીની છાલકો મારે છે, ને
 અંગુલિનિર્દેશથી શિરછાયા આભ દાખવે છે. તે ન સ્થમઝતી

કે ન નિરખતી સહિયરો સહામી જલજાલકો ઉછાળે છે.
લજ્જયિની ફરતું આકાશમાં એક વિમાન ઉડતું હતું તે ગન્ધ-
વતીને સંથે ઘડી ચંચુ હતું. તે વિમાન પછી ઉત્તર બણી
ઉડી ગયું. એ અદૃશ્ય થયે)

વસુન્ધરા: કાંઈક લાગે હવે જરા.
જલમાંના પડછાયા યે નહી જૂવો ?
આંખો માંચીને સંચરશે સંસારમાં ?
ચક્રવર્તીનાં સ્વપ્નાં નહોતી જોતી,
ચક્રવર્તીનાં વિમાન નિરખતી હતી.
તહમારા ખોલ એ ઝીલતા હતા,
તહમારી જલકીડા એ નિહાળતા હતા.

માલતી: અમારી કે ત્હારી જલકીડા ? વસુન્ધરા !

(આછી લજ્જનની ઝીણી છાયાઓઢણી ઓઢી, ઉગતું-
આછેરું સિમત વઢને પાથરતી વસુન્ધરા ઉચે કંઠે જલપગથાર
ઉપરનું અન્તરિક્ષ નિહાળી રહે છે.)

ચન્દ્રિકા: પૂછું ત્હારે ? સાચ્યું બોલીશ ?

વસુન્ધરા: રસની રમતોમાં સાચ્યું
તહમે બોલો છો એટલું બોલીશ.

ચન્દ્રિકા: તો ભરતદેવને કેમ વાંચ્છે છે તું ?

વસુન્ધરા: આંખો લધડે તેટલી ઉધાડો,
ભરતદેવનાં રૂપ જૂવો, ગુણ જૂવો,
પછી ઉત્તર ન મળે તો મળે પૂછજો.

માલતી: જુઠ્ઠી, નરાતાર જુઠ્ઠી.

રૂપાળા ને ગુણાળા

ક્યાં ઓછા છે અવનીપડમાં ?

ચન્દ્રિકા: વસુન્ધરા ! સાચ્યું નહીં જ કહે ને ? બા !

વસુન્ધરા: દિશદિશમાં કાન માંડો,

દિશદિશમાંથી ભરતદેવનાં પ્રાતિંગીત

લધ લધ અનિલરાજ આવે છે.

સુણ્યાં છે એ યશોમાન

એ જગત્પ્રશસ્તીનાં ?

માલતી: જુઠ્ઠી સહિયર જૂઠ્ઠાં શાં બાળે ?

જગત્પ્રાતિતે ક્યાં કેક જ છે ?

ચન્દ્રિકા: ત્યારે સાચ્યું કહેવું નથી,

અમારે સાચ્યું સાંઝળવું સરજ્યું નથી.

વસુન્ધરા: સાચ્યે સાચ્યું કહું ? માનસો ?

ધણી વેળા જગત

સાચ્યાંને જ નથી માનવું.

ભરતદેવ છે પ્રેમદેવના કુમાર :

દુષ્યન્ત મહારાજ ને દેવી શકુન્તલાના.

એમનો દેહ છે પ્રેમનો સરજોલો.

એમની આંખોમાં પ્રેમ ચનગને છે,

એમને વદનચન્દ્રે પ્રેમ હાસે છે,

એમના અંગોઅંગને હિન્ડોલે

પ્રેમ હીંચકા ખાય છે.

પુરુષ માત્ર પૃથ્વીના ધડયા છે,

ભરતદેવ એક પ્રેમના ધડયા છે.

નથી એ અનુપમ ને અદ્વિતીય ?
જગત્પ્રભમાં એક જ ને અનોખા ?
પ્રેમદેવના કુમાર ભરતદેવ તો
સાક્ષાત્ પ્રેમમૂર્તિ છે પૃથ્વી ઉપર.

ચન્દ્રિકા: દેવે તો વધી આછા ! હું;
પ્રેમદેવના કુમારને તું વરીશ.

માલતી: તારાં તો સ્વપ્નાં યે સાચાં પડે:
ભરતદેવ પ્રભાવર્તથી પધારે
તારે દર્શને.

વસુન્ધરા: સૌનાં યે સ્વપ્નાં સાચાં પડજો.
સાંભળ એ સ્વપ્નાંઓનું ગીત.

સહિયર ! ઝીલજો રે સલૂણાં જીવનવનનાં સ્વપ્નાં
પૃથ્વીના છેડાએ જયંહી વિરમતા,
આભના પડદાએ જયંહી લટકતા;
અદ્વિતીયાળી આંખડી શાં ઉઘડતાં
જીવન કેરાં સ્વપ્ન ત્યાંહી જન્મકતાં:
જલ મંહીની છાંયડી શાં છળી જતાં,
દેખાછ-દેખાછને ઉડી જતાં:

જન્મકતી વીજ શાં રે, જગતમાં જન્મકે ને ઉડી જાય:
જહું હું ઝાલવા રે, કિરણ શાં ઝાલ્યાં એ ન ઝલાય:
કહેને. શાં હશે રે એ અદ્ભુત વિધિચિત્રો
મુજ તપનાં ?

સહિયર ! ઝીલજો રે સલૂણાં જીવનવનનાં સ્વપ્નાં.

(ગીત પૂરું થયે પરસ્પરને જલછાલકો છાંટતી સહિયરો
જલકોલિમાં મચે છે. ગન્ધવતીના ઉપકંઠની અન્ધારી ઝાડીઓ-
માંથી આઠેક દરયુઓ જલતીરે ઉતરે છે.)

૧ લો. દસ્યુઃ ચક્રવર્તીની સેના તો ઓળંગી આવ્યા.

૨ ને દસ્યુઃ અવન્તીમાં, સાંભળ્યું છે, પદ્મણી છેઃ
ગંગાદ્વારના નરમેધને લાયક.

૧ લો. દસ્યુઃ અધોરનાથ ! આ પાણીમાં
કીયાં પોયણું ખેલે છે ?

અધોરનાથઃ એજ જોઉં છું કપ્હારનો.

(ઉડી આંખે ઘડીક નિહાળી રહી, ઉત્સાહમાં આવીને)

એ જ અવન્તીનાથની રાજકન્યા,
એ જ પૃથ્વી શોભાવતી પદ્મણીઃ
આપણા નરમેધની વેદીએ
ગંગાદ્વારે વધાવવાનો એ ખલિ.

૩ ને દસ્યુઃ શિકાર સ્હામો આવ્યો,
ને થાક ઓછો કીધો આપણો.
શો રૂપરૂપનો છે અંધાર !

૧ લો. દસ્યુઃ કેતું જાણે સરજમુખી ફૂલ
આથમણું નિહાળી રહ્યું છે !

૨ ને દસ્યુઃ આંગળીઓમાંથી તો જાણે
ફૂવારાની જલધારાઓ ઉઠે છે !

અધોરનાથઃ એ જ અવન્તીનાથની પદ્મણી.
આપણે રૂપ નથી જોઈતું,
ગંગા મૈયાને ગુણ જોઈએ છીએ.
ગંગા સાગરમાં નથી બળતી,
અવળી વહે છે, છલકાય છે,
ગામ ફરતી જળ માંડે છે,

સંધના બાલકોને-માલને લઈ ગય છે.

મા નરમેધ માગે છે.

ગંગાદ્વારે નરમેધ યજ્ઞમાં તો

સર્વગુણુવડી પદ્મણી જ જોઈએ.

(ચાર દસ્યુઓ પાણીમાં પ્રવેશે છે, ચાર કાંડે રહે છે.
અધોરનાથ આડકાંટો ઉતરે છે.)

વસુન્ધરા: કરડયો હો, કરડયો, માલતી !

છૂટો કર્યો ત્હોં યે કરડયો.

માલતી: લે, લેતી જાને હવે;

છોડવજે કાળા ભમરાઓને.

ચન્દ્રિકા: અવગુણિયા તો એવા હોય:

છોડવનારને જ કરડે.

વસુન્ધરા: કરડે-કરડે ત્હોં યે

છોડવવા તો જોઈએ જ ને ?

માલતી: પણ આ જલસંચાર શેનો ?

(સહુ કાન માંડે છે, પાછળ જૂવે છે તે દસ્યુઓને નિજ
મણી આવતા નિહાળે છે.)

માલતી: પૌરવ યોધ હરણ કરવા આવે છે ?

વસુન્ધરા: હો તે હો: દુશ્મનના દેદાર છે:

સાવધાન ! ચાપ પર બાણુ માંડો.

(સહિયરો સાવધાન થઈ ધનુષ્યબાણુ સજે છે. બે એક
સહિયરો ઉજ્જયિની મણી ખબર પહોંચાડવા દોડી ગયા છે.)

ચન્દ્રિકા: કોણુ છે એ ? દસ્યુઓ ?

મહાકાળેશ્વરજીની છાયામાં ये
કીડતી કુમારિકાએને પગવશો ?

અધોરનાથ: અમે છીએ ગંગાદ્વારના દસ્યુઓ.
આ તો બહેળિયું છે,
મંહી પૂરતાં પાણી ये નથી.
ગંગાદ્વારના મહાજલપગથારમાં
જલકીડા ત્દમને કરાવીશું.

માલતી: લે, તું તો લેતો જા.

(માલતી બાણ મારે છે. અધોરનાથ એ આવતાં બાણને
હાથથી ઝાલી લે છે.)

અધોરનાથ: એ તો આંબાનું પાંદડું અમારે.
(જલમાં આગળ આવે છે.)
એવી કૂલધારાઓ મા વરસાવશો,
દસ્યુએને નહીં વાગે એ.

વસુન્ધરા: લે ત્યારે મહાકાળેશ્વરનું મૂર્છાશ્રિ.

(અધોરનાથ મૂર્છા બાધ પાણીમાં પડે છે, ને એ દસ્યુઓ
કરડાળીઓમાં જલનીતરતા અધોરને ઉપાડી ભાગી જાય છે.
માલતીને એક દસ્યુએ તેડી લીધી હોય છે, સહુને ન્હાસતા
નિહાળી માલતીને જલમાં પડતી મૂકી તે ન્હાસી જાય છે.
એક દસ્યુ કમળ વેલોમાં ઘૂંચવાઈ જલમાં પડે છે, ને બીજો
કાંઠે ચહડતાં ઠોકરાઈ જલતીરે પડે છે. અન્ધકારમૂર્તિઓ
સમોવડા દસ્યુઓ અન્ધકારમાં અદૃશ્ય થાય છે, વિજેતા કુમા-
રિકાઓ હર્ષજેર ધનુષ્યટકાર કરે છે.)

પ્રવેશ ત્રીજો:

યુદ્ધસભા ને વ્યૂહમન્ત્રણા

(દિવસની સંચામખેલનાથી પરવારેલા આયે યોધરા-
જેની યુદ્ધસભા સુભટપતિને શિબિરે વ્યૂહમન્ત્રણાને કાળે
રાત્રીએ મળા છે. ધનુષ્યાસને સુભટપતિ વિરાજેલ છે અને
જગ્યામાં ફરતું ચક્ર ધારેલ છે. એક બાણુ ગદાઓનો દગ
અને બીજી બાણુ શરભાયાંઓનો ગંજ ખડકેલાં છે. શિબિ-
રને ફરતાં ધનુષ્યનાં તોરણ છે.

(રાત્રીનો શયનડંકો વાગે છે.)

ઋત્વિજરાજ: સેનાનીઓનો શયનડંકો વાગે
ત્યારે સુભટપતિના જાગરણ મંડાય.

યા નિશા સર્વ ભૂતાનાં
તસ્યાં જાગર્તિ સયંમી

સુભટપતિ: યોગીરાજ ને સેનાધીશ
એટલા સમાનધર્મી.

(યુધ્ધસભાને)

યોધરાજે ! મહાકાળેશ્વરને આરે હવેથી
સૈન્યઅશ્વો પાણી પીવા ન જાય.
પનિહારીઓનો એ પાણીઘાટ છે.

યોધરાજ: સાધુ વચન સુભટપતિ !
ઉજ્જયિનીની પૌરાંગનાઓ
પુરનાં રસસીચન ત્યાં સંગ્રહે છે.

મહારથી: અવન્તીનાથે અશ્વરાજને બાંધ્યો
ત્યહારથી અંહી મોરચા માંડ્યા
એ ડીક નથી કાધુ આપણે.

સુભટપતિ: ત્યહારે ?

મહારથી: આપણે શિખાનાં પાણી પીએ,
ને અવન્તીસેના સજ્જ થાયઃ
વેળાનો એ સદુપયોગ નથી વીરનો.

વજ્રધન્વા: પ્રસંગના પાસા પડવા જ જોઈએ.

સુભટપતિ: અસજ્જ શત્રુને વિદારવા,
આયોગે એ ઘટે ?
અવન્તીનાથે શકટવ્યૂહ આદર્યો છે.

મહારથી: સ્હામે અર્ધચન્દ્ર વ્યૂહ માંડી
ચન્દ્રશૃંગો વચ્ચે શકટને ઘેરવું કાલે.

ઋત્વિજરાજ: પૌરવપુરનો નિત્યહૂત કહે છે કે
પૌરવદેવ હિમાદ્રિમાળામાં પધાર્યા છે.

સુભટપતિ: ત્યહારે તો ધાર્યાથી જોલા
પધારશે અંહી પૃથ્વીપાલ.

વજ્રધન્વા: પૌરવપતિનાં પધારતાં પહેલાં
અવન્તીના દુર્ગ પડવા જોઈએ.

ઋત્વિજરાજ: અવન્તીનાથ આજ્ઞનબાહુ વિરચીદેવે
ધાસનો પૂજો નથી કંઈ;
પૌરવકેસરી સ્હામે નૃપશાહ્ન છે.

સુભટપતિ: આવતાં આણુ ઝીલે ને ચીરે,
શૂરવીરોને એવાથી યુધ્ધ શોભે.

(એક ધનુર્ધર પ્રવેશીને)

ધનુર્ધર: મહારાજ ! સિન્ધુ દેશથી હૂત આવ્યો છે,
ક્ષેમમન્દેશ લાવ્યો છે.

સુભટપતિ: આર્યકુલનું સદા ક્ષેમ જ છે.
પાકવો અંહી યોધસભામાં.

(ધનુર્ધર જાય છે. પછેક પછી સંકેલેલી ધનુવાળો સિન્ધુ
દેશનો હૂત પ્રવેશે છે.)

હૂત: યોધરાજોનો જય હો !

સુભટપતિ: યોધરાજ ! સુરાષ્ટ્ર શું કરે છે ?
સિન્ધુ દેશની કથા પછી કહો.

હૂત: સોમનાથના યાત્રીસંઘને શાન્તિ છે,
સુરાષ્ટ્ર સંમત છે પૌરવનાથની તીર્થરક્ષાને.

મહારથી: સુરાષ્ટ્ર તીર્થરક્ષાથી અળગું નથી.
ઓષધીઓનો નાથ લોકપાત્ર સોમદેવ
સાગરતીરે ત્યાં વિરાજે છે.

વજ્રધન્વા: સોમતીર્થને સાગરની પાળ બાંધી છે;
પૃથ્વી ત્યાં પાણીમાં સમાય છે.

સુભટપતિ: ભરતદેવનો પ્રથમ અશ્વમેધ યજ્ઞ
એટલે આર્યો કાળે આર્યાવર્તન ની તીર્થરક્ષા.
ધર્મરાજવીને ધર્મપાલના શિવાય

અન્ય ઉદ્દેશ નથી અશ્વયજ્ઞનો.

હૃત: સિન્ધુનદનાં મહાજલની પેઠે
સિન્ધુ દેશ હજી ઉછળે છે,
ભરતી ઉભરાય છે.

ઋત્વિજરાજ: જટાધારી જ્ઞેગેશ્વર
ત્યાં તો સૈન્યનાયક છે ને ?
-કાર્તિક સ્વામીની બૃહદ્રથનાઓના પદપત્ની ?

હૃત: હા. જ્ઞેગેશ્વરની શૃંગાળી જટાથી
સિન્ધુલોકને ભયકમ્પ છૂટે છે.
સેનાનીઓને માથે યે
જટાશૃંગ માંડયાં છે જ્ઞેગેશ્વરે.

સુભટપતિ: જ્ઞેગેશ્વર જીતશે સિન્ધુનાં જલને.

ઋત્વિજરાજ: ગાન્ધાર જીત્યો, સપ્તસિન્ધુ જીત્યો;
અમરનાથની યાત્રા કાધી,
હરદ્વારનાં હિમાલયદ્વાર ખોડ્યાં:
ગંગોત્રી-જન્મોત્રી નિર્ભય કાધ્યાં:
સુરાષ્ટ્રનાં સોમતીર્થની શાન્તિકથા છે:
અલ્પપુત્રના જલકોટના કાંગરા જીત્યા.
દક્ષિણે વિન્ધ્યાટવિનાં મહાવન બેઠી
રેવાના રમણીય જલપ્રવાહમાં
મહારથીઓના રથના અશ્વરાજને
પાણી પીશે, ને થાક ઉતારશે.
કાળિયાર વિચરે છે તે

સકલ આર્યદેશના આર્યનૃપાલ
યશસ્વામી ભરતદેવ થયાઃ
શિવાય સિન્ધુદેશ ને અવન્તીદેશ.
સામગાતા ! ગાશે
ભરતકુલનું એ મહાગાન ?

સામગાતા: માલિનીતીરથી ઋષિઆલકો આવ્યા છે,
ને ભરતકુલનું મહાગાન લાવ્યા છે.
યોધરાજેની આજ્ઞા હોય તો ગાય.

મુખ્યપતિ: આર્યાવર્તની મહાકથાના યશોગાનથી
અધિક પ્રિય તો શું હોય આર્યસેનાનીઓને ?

સામગાતા } કાણુ નહીં ગાશે તુજ ગુણગાથા ? ભરતભૂમિ !
ને ચાર } ધન્ય જેહ ભણશે તુજ કીર્તિકથા, ભરતભૂમિ!
ઋષિઆલકો: } અવતારો કેરી પરમ જનની, અહો ભરતભૂમિ!

કાણુ નહીં ગાશે તુજ ગુણગાથા ? ભરતભૂમિ:
પ્રાચીનો મંહી તું પ્રાચીન,
નવીનો મંહી તું નવીન;

યુગયુગથી સદાની યે સજીવન, હો ભરતભૂમિ !

ગાઓ-ગાઓ ગુણપૂજક ગરવાં નરનાર હો !

ગાઓ એહ અમ્મરનું અમર યશોગાન હો !

અદ્ભુતારી ! સંન્યાસી ! ગૃહસ્થી ! વાનપ્રસ્થી !

ફરી વળી એક વેળ એહ યશોગાન હો !

વિશ્વનિરખે, મહાકાલહારે, અમરસંધકુતૂહલકરે.

સાગર ! સનાતન શબ્દે,

માનવકુલ ! મન્ત્રોચ્ચારે,

ગિરિગર્જન ! ઘોર ધ્વનિથી ગાઓ;
ગાઓ એ અનસ્તનું ધ્રુવતાન કીર્તિગાન હો !
ઋષિપુત્રો ! ક્ષત્રિયકુલ ! વૈશ્યવંશજ ! શૂદ્રદેવો !
ગાઓ એ મહાકથા વિ.

(અવન્તીનાથનો એક દૂત પ્રવેશીને)

દૂત : વીરભૂષણ સુભટનાથ !
આ સારંગધનુષ્યને છેડે છે
અવન્તીનાથનો રાજકિત્તર.

બળધન્વા : (કિત્તરપત્રિકા છોડતાં છોડતાં)
શુભના શુકન છે એ,
સારંગખૂંદી પૃથ્વી પૌરવોને મળશે.

(કિત્તર વાંચે છે.)

‘ અવન્તીનાથના આણના શપથ.
અવન્તીનાં આણચાપ
તીણાં ને તીખાં છે;
ચક્રધરોના મહાયક ફરતી
વીજળી હો છે, અડતાં દગાડશે.
સંહાર થંભાવવા દ્વન્દ્વયુધ સ્વીકારશું.
ગંગાદારના અન્ધારમુખા દસ્યુઓ પાછળ
અવન્તીકુમાર સ્હડ્યા છે:
પાછા વળ્યે મુદ્દર્ત માગજો. ’

ચોધરાજ : તીખાં આણચાપ નો ભાળ્યાં.
એ સન્ધ્યાએ, યાદ છે ને ?
અશ્વ નચાવતા અન્નમેલા અવન્તીચોધનો
ચક્ર છોડી કિરીટચેદ કીધો હતો તે ?

શિપ્રાને સદામે આરે
ફરીથી દોડો હોય એ સુમટરાજને,
તો આ ધનુષ્ય ભાગી પડજો ભરણુમાં

હૂત: એક ફલ વસન્ત નથી,
તેમ એક યોધરાજ અવન્તી નથી.
મધ્યદેશનો તો મલિમા કેવો ?
પ્રગ્નદેહનું એ નાભિચક્ર છે,
રાજ્યચક્રની એ ચક્રતામે છે.
મહાકાલેશ્વરનું છત્ર છે
એને શિરે સદા.

વજ્રવન્દ્યા: હૂત ! ત્હારો દેહ પવિત્ર મનાય,
નહીં તો પ્રકાશત પૌરવપુત્રો.
પ્રગ્નદેહનું હૈયું તો છે પૌરવપુર.

સુભટપતિ: અવન્તીના યોધરાજેને અનાદરશો મા.
હૂત ! અવન્તીકુમારીના દસ્યુજયને માટે
અવન્તીનાથને જમ્મ અભિવન્દન દેજો
આર્યોની સમસ્ત યોધસભાની વતી.
કહેજો, અવન્તી અમારે યુદ્ધયોગ્ય છે.

ઋત્વિજરાજ: સેનાધીશ ! ગદાયુદ્ધ માગો તો ?

મહારથી: આયુધખેલનો અખાડો માંડો તો ?

આર્ચ સુભટો: સંઘામખેલનો અખાડો માંડો,
યોધરંગની લીલા આદરો.

સુભટપતિ: હૂતદેવ ! અવન્તીનાથને કહેજો
આવતી પૂર્ણિમાની સહાંએ

મહાવિશાલ હેમવર્ણાં તાડવનમાં
યોધરમણનો અખાડો મંડારોઃ
અવન્તીના સુભટરાજોને
આમન્ત્રણ છે આર્ય યોધરાજોનું.

દૂતઃ આપો તે યુદ્ધનું આમન્ત્રણ
સ્વીકારવા મ્હને રાજઆજ્ઞા છે.
અવન્તીના યોધરાજ પધારશે,
જંગ મંડારો, ને જીતશે.

(અવન્તીનાથનો દૂત જાય છે.)

સુભટપતિઃ શો હતો એનો યે મધ્યાહ્ન !
એના આગલ્યા યુગમાં
સુભટોનો એ સૂર્ય હતો.

મહારથીઃ (ઉઠતાં ઉઠતાં)
ત્હારે કાલે અર્ધચન્દ્ર વ્યૂહ ?
(યોધસભા સહુ ઉઠે છે.)

વજ્રધન્વાઃ શિપ્રાનો જલપ્રવાહ રોકારો તો ?

યોધરાજઃ તો મહાકાલેશ્વરજીને
ખીજી જલાધારી મ્હડારો.

સુભટપતિઃ શિબિરે શિબિરે રણસન્દેશ કહેજો.

સહુ સુભટોઃ પૌરવદેવનો જય !

(મધ્યરાત્રીનો રણડંકો વાગે છે. જય પોકારતા યોધ
રાજો નિજનિજને શિબિરે સિધાવે છે.)

પ્રવેશ ચોથો:

માલિનીતીરનું તપોવન

(સધન વૃક્ષઘટાઓમાં યઇને માલિનીનું પુણ્યસ્ત્રોત વહે છે. કુંજે મંહી હરણો રમતાં હોય છે. વૃક્ષઝળેથી વેલીઓ અને વલ્કલો લટકે છે. પાછળ આથે હિમાદ્રિમાલાનાં આછાં શિખરો મેઘમાલા જેવાં ભાસે છે, ને યજ્ઞહુતાશનાં ધૂમ્રવાદળ હડતાં હાથે ચ્હડે છે ત્હેમાં બળી જાય છે. શાન્તિ, પરમ શાન્તિ, હિમાલયની ખીણો માંહેની શાન્તિ, એ આશ્રમમનો-હરતામાં પથરાયેલી છે.

(ત્યાં એકવેણીયજ્ઞ વલ્કલધારિણી શાન્તિની મૂર્તિ સમી નપસ્વિની શકુન્તલા કુંજઘટાઓમાંથી પધારે છે.)

શકુન્તલા: એક આજ્ઞાપાશે બાંધી જીવું છું,
મ્હારા ભરતનો યુવરાજ જોઉં.
ને એક આ તપોવન સ્મરણો સ્મરાવે છે,
ધડીએ ને પલકે, પગલે ને ડગલે,
એ સ્મરણોમાં જીવું છું.
અરેરે ! લાંબા આયુષ્ય
એટલે શું સ્નેહસૂતાં જીવન ?
શતં જીવ શરદો ચર્ચમાન:

એ આશીર્વાદમન્ત્રનો અર્થ શો ત્હારે ?

(કંઈ દાળી પગેક હૃદયમાં ઉતરી જાય છે. ઉત્કંઠ થઈ)

સંસારની પંખિણીઓ સરિખડી
સખીઓ જે ઉડી ગઈ.
પ્રેમનો કલાધર મોરલો,
સંસારવનમાં નાચી-નચાવી,
કલાઓ કરી, આથમ્યો.
જીવનનાં વિધિવિધરંગી પુષ્પો
ખીલ્યાં, કરમાયાં, ને ખરી પડ્યાં.
આ સૂકાયેલી વનજ્યોત્સ્ના સમી
હું જે ઝોલાં ખાંડ છું
અદૃષ્ટની અનિલલહરીઓમાં.

(વળી વિચારીને મન વાળે છે.)

તપોવનમાં જીવન આદ્યું
તે તપોવનમાં જ પૂરું કરવા.
આત્મનું! ત્હારે તો સદા જે
તપ જ તપવાનાં છે ત્રણે વયમાં.
તપોવનમાં ઉછરેલાંને ખીજું શું હોય ?

(આસપાસ નિહાળીને)

મહારા પ્રેમની આ પુણ્યભૂમિ.
આંખાની આ રસધરા નીચે,
વનજ્યોત્સ્નાને આ માંડવડે,
પ્રિયતમનાં પ્રથમ દર્શન કીધાં હતાં.

પૃથ્વી પુષ્પપાથરી હતી,
 પૌરવપતિને વૃક્ષો પુષ્પવૃષ્ટિ કરતાં.
 શો હતો ભય ને અલખેલડો
 પુરુકુલપ્રદીપનો ત્યારે મહાપ્રભાવ !
 જાણે આજના જે થાંસ.
 સખીઓ અમે ફૂલછોડને જલ સીંચતી.
 ઘટા પાછળથી સૌન્દર્યધન શા પધારી •
 આખી જે આંખડી ભરી ઉભા,
 ને સલૂણી પ્રેમની પ્રતિમા
 હૃદય ભરીને પાડી.

(માલિનીતીર ભણી નિહાળી નિશ્વાસ મૂકી વિચારતન્દ્રામાં
 ચાલતા માંડે છે.)

એ જે એક યુગ હતો.
 આજે ભરતને કાળે જીવું છું.
 આ તપોવન તો ખીજે ઋક્ષલોક છે.

(પગથીમાં ઉપરની આવેલા વૃક્ષમૂલની પદ્મમસને ઠોકર
 વ.ત્રે છે.)

હા ! આયુષ્યની પગથીમાં ચાલતાં ચાલતાં જે
 મણી ઘણી ખાધી પ્રારબ્ધની ઠોકરો.

(આગળ ચાલતાં અમરવેલીની લટકતી સરમાં વલ્કલ
 ભરાય છે, એટલે ખચકીને)

કાનાં પુણ્યદર્શનને કાળે
 આજે રોકે છે ? ઓ અમૃતવેલ !

નથી પૃથ્વીના પડ ઉપર હવે
એ પ્રિયતમનું પ્રેમમુખડું.

(કમલઆરે ઉમેલો માલિનીતીરનો નેતરધેયો લતામંડપ
નિહાળીને)

ધર્મારણ્યનાં પ્રાણીમાત્રની માતા માલિની !
ત્હારાં દર્શન તો સદા યે સતાવે છે.
એ જલમાંથી કમલપત્ર વીણ્યું હતું,
એ લતામંડપમાંથી જ પ્રીતમને
પ્રેમપત્રિકા લખી હતી ને ?

(હૃદયદેશે હાયેળી પંપાળતી પંપાળતી)

ઓ સ્મરણો ! શાન્ત થાવ,
હું ત્હમને ભૂલી નથી.
પણ ઉછળી ઉછળીને આવી,
રસભરી મેઘમાલા શાં પધારી,
અન્તરઘોમ ભરી ભરીને,
શે પજવો છે મ્હને એકાકિનીને ?
મ્હારો સારસ ઉડી ગયોઃ
સંસારના સરોવરને તીર
એકલડી છે આ સારસી.
સ્મરણો ! સતાવો મા ઝંઝું.
ઉછળતા દ્રવ્યોર્મિઓ ! શાન્ત થાવ.

સ્મરણો ! મા સતાવો, હું બદાવરી.

હન્દ્રરંગ આભે પૂર્યા, કુંકુમચન્દન ભાલે કર્યા;
ફૂલફૂલે ચોક ભર્યા:

જોવાં ને રોવાં, એહ જોવાં ને રોવાં:
 અલખેલકાના પ્રેમરંગે મ્હોવાં,
 વિલાસરંગે સ્હોવાં;
 કાકી-કાકીમાંથી બ્રમર છૂટે,
 ડંખે ને દાહ દે એ દિલને:
 રોમ રોમ ફૂવારા ફૂટે,
 ઝંખે ને શાપ દે અનિલને:
 સ્મરણો ! મા સતાવો, હું જ્ઞાવરી.

(ઉભરો શમી ગયે સ્વસ્થ થઈને)

આ તપોવનને તીર તપ તપતી
 ભરતદેવ ! ત્હારે કાજે જીવું છું હવે હો.

(પાછળ, આથે, માલિનીને તીર ભરતદેવ પધારે છે.)

ભરત : આ જ એ તપોવન.
 આ એ પુણ્યસ્થાત માલિનીનો આરો,
 આ એ સુકુમાર હરિણોનાં યૂથ,
 ને આ એ ધર્મચારિણોનું ધર્મારણ્ય.

(આશ્રમ બણી ડગલાં ભરે છે. સહવારના આહ્વિકથી પર-
 વારેલા કણ્વ ઋષિ ઉંચી ધાસસળીઓમાંથી, વૃધ્ધ સિંહ
 સમોવડા, ઓચિન્તાના ઉઠી કુરુકુલતિલક ભરતદેવને સત્કારે છે.)

કણ્વ : મહારાજ દુષ્યન્ત રક્ષતા તપસ્વીઓને,
 આજે પધાર્યા છો, રાજેન્દ્ર !
 ધર્મારણ્યમાં ધર્મધેતુઓના પરિત્રાણાર્થે.
 આયુષ્યમાન હો ! જગજ્જેતા હો !
 આમ એકાકી કેમ ?

ભરત: આત્મવન્દન છે, પૂજ્ય વડિલ !
 બાલકને શરમાવે કાં ?
 તપોવનોનાં રક્ષણુ તો
 તપસ્વીઓનાં તપ છે.
 ધર્મારણ્યમાં ધર્મમૂર્તિઓનાં દર્શને આવ્યો છું.
 યોધસાથ તપોવનની બહાર છે.

શકુન્તલા: (જનનાન્તિકે)
 સ્વસ્થ થયેલા હૃદયસરમાં
 પાછો આ શો અણુકણ્યો સંચાર ?
 ક્યાંના આવે છે એ અગ્નિ ?

(આસપાસ નિહાળે છે. ત્યાં સિંહનાદ સમોવડો ઋષિશબ્દ
 તપોવનમાં ગાળુ ઉઠે છે.)

કણ્વ: અહો તપોવનવાસીઓ હો !
 તપસ્વિની શકુન્તલાને કહો કે
 તહેના પુરુકુલતું સૌભાગ્ય
 ને મહારાજ દુષ્યન્તના બાલાવતાર
 ભરતદેવ તપોવનમાં પધાર્યા છે.

(કણ્વ શબ્દોચ્ચારે તપોવન ગાળુ ઉઠે છે, અને ઘટા
 ઘટામાંથી તપોવનવાસીઓ માલિનીની કુંજમાં ઉભરાય છે.
 ઋષિશબ્દ સચેત થઇને ને આથે વૃક્ષઘટાઓમાંથી ભરતને
 આવતો નિહાળીને)

શકુન્તલા: (સ્વગત)
 મહારી આંખની કીકી,
 મહારાં આયુષ્યનો આધાર,

આબ્યો-આબ્યો આબે

મહારો આશાનો મીઠો મહેરામણ.

(જડવત્ ઉભે છે. આશ્રમવાસીઓના પરિવાર સાથે કૃષ્ણ સંગાથે ભરતદેવ માતા સમીપ પધારે છે.)

ભરત: માતા ! ચરણધૂતિ શીર્ષે સ્થાપું છું.

(તપસ્વિની શકુન્તલાને ચરણવન્દના કરે છે. માતાને હૃદયમાંથી કૂવારા કૂટે છે, ધાવણની સેરો પ્રગટે છે, હર્ષાશ્રુ ઉભરાઈ કંઠરોધ કરે છે.)

કૃષ્ણ: (ચરણોમાં પડેલા ભરતદેવને દાખવીને)

શકુન્તલા ! આર્યાવર્તનું પ્રારબ્ધ

તહારા પગમાં પડ્યું છે.

ઉઠાડ, ઓ ભરતકુળની માતા !

ને તહારાં સમસ્ત તપોધનથી

પૌરવકુલપતિને આશીષ દે.

શકુન્તલા: (ભરતદેવને ઉઠાડી ડાખા કરની વેલ માથે

સ્થાપી અને જમણા હસ્તની પાંદડીમાં ભર-

તની ચીચુક ઝીલી, અનન્ય ભાવે મુખલક્ષ્મી

અનિભિષ નિહાળી રહીને)

વત્સ ! આયુષ્યમાન થા,

પુણ્યમ્હેર્યો ને જયકિરીટી થા.

પૃથ્વી ત્હને વરશે.

(આંખમાંથી હર્ષાશ્રુનું જલસિંચન કરી માથે બન્ને હસ્ત-
પાંખડીઓ સ્થાપી આશીર્વાચન ઉચ્ચારે છે.)

કૃષ્ણ: ભરતદેવની આણુ વર્તે છે ત્યાં
તપોવનમાં તો અદ્વિશાન્તિ જ છે.
અહ્માવર્તમાં તો કુશળતા છે ને ?

ભરત: વડિલોની યથાવત્ કૃપાવર્પાથી
કલ્યાણુના જ પાક ઉતરે છે અહ્માવર્તમાં.
કશ્યપદેવના તપપ્રભાવથી
રક્ષાગેલો જ છે આ પુણ્યાશ્રમ તો.

કૃષ્ણ: શો ચાલે છે પુણ્યસમારંભ હમણું ?
નદીના ઝહેણુ પેઠે પ્રવૃત્તિનું સ્રોત પણ
સૂકાવા દેતું તો ન જ ઘટે.

ભરત: આપનાં ભાષેલાં ભવિષ્ય
સામ્યા પાડવા મથું છું.
માંડ્યો છે મ્હારો પ્રથમ રાજ્યસૂય યજ્ઞ,
ને આવ્યો છું વડિલોના આશીર્વાદને કાળે.
ધર્મચારિણોની ધર્મપદધૂલિથી,
તપસ્વીઓના મહાતપોજસથી,
ફરી વળા એક વેળા
પધારો ને પાવન કરો
ઘૌરવવંશની રાજનગરી.

કૃષ્ણ: વડિલોનાં ઉરનાં અમૃતફોરાં વરસે છે,
પૃથ્વીના પરીધમાં ત્હારી આણુ ફરશે.
પૃથ્વીમાં આર્યત્વનો પ્રસાર
આર્યનૃપાલનો એ આઘ ધર્મ છે.
ઘૌરવવંશના રાજમહાલયોમાં

સંચી રાખવાને કાળે જ નથી
વેદ્યતુણ્યના મન્ત્રોચ્ચાર.

(એક કાષિકુમારના કાનમાં કણ્વ કાષિ કાંઈક કહે છે,
કાષિકુમાર આશ્રમ ભણી જાય છે.)

ભરત: કેટલાક પ્રદેશોમાં રાજઅશ્વ ફરી આવ્યો,
કેટલાકમાં ફરવા સંચર્યો છે.
સુમટપતિ જયધ્વજ સાથે છે,
ચાતુર્વેદી કતિવજ્રવરો સંગાથે છે.
માતૃશ્રીના વૃદ્ધ મન્ત્રીશ્વર આર્યપિથુન
રાજનગરીમાં રાજસિંહાસનને રક્ષે છે.
વિન્ધ્યાટવિનાં મહાવન વીંધવા વા નહીં ?
એ બ્રહ્મમન્ત્ર આપે હિચ્ચારવાનો છે.

કણ્વ: બ્રહ્માવર્તમાં બ્રહ્મસભા આમન્ત્રી
દીર્ઘદૃષ્ટાઓને એ બ્રહ્મપ્રશ્ન પૂછીશું.
વિકટ છે વીંધવા એ મહાવન.
એ મહાનદ ને એ ગિરિમાલાઓના
ચચ્ચાર છે ગહન અન્તરાયો
હિતર ને દક્ષિણની વચ્ચે.
ને ભરતદેવ ! તારો ધોડીલો !
ચક્રવર્તીનો એ અશ્વરાજ છે,
પૃથ્વીવિજેતાનો એ રાજઅશ્વ છે:
પણ એથી યે અધિક છે એ.
દિશદિશમાં સંચરતું
આર્યત્વનું એ સિંહાસન છે.

પુરુવંશનો માત્ર એ દિગ્વિજય નથી:
આર્ય કુલનો—આર્યત્વનો એ દિગ્વિજય છે.
રાજવત્સ ! દિશદિશમાં ત્હારો જય છે.

શકુન્તલા: મહોજસ પુરુવંશને યે
ભરતદેવ ! ત્હેં ઉજ્જવળો કીધો.

કણ્વ: કપિપુત્રો ! ગાઓ ભારતનું મહાગાન:
ભારંડ સામના ભવ્ય ગાન સરિખડું.
ગંગાયમુનાના સંગમતીર્થે સમું
આંખ સન્મુખ એ રાખીને
આયુષ્યને તીર્થમાર્ગે રાજવીઓ સંચરશે.
રાજર્ષિઓનો એ રાજમાર્ગ છે, ભરતદેવ !
આર્યાવર્તનો ઇતિહાસ પમરે છે એમાં,
ભૂત ને ભવિષ્યનો.

ઋષિકુમારો: મહાભારત ! ગાંડીવટંકારે,
સૂર્યવંશ ! નિજ રામગૌરવે,
કપિલવસ્તુ ! સિધ્ધાર્થ તણા
ભીષણ ભવસંન્યાસે;
ભૂગોલ ભરી, ખગોલ જગાડી, સિંહનાદથી
ગાઓ એહ વિક્રમ, ઉર્જાપિની !
ગાઓ એહ વીરત્વ, ચિતોડ !
ગાઓ—ગાઓ એ અધૂરા
પુનરુદ્ધાર, શિવાળ !
ગાઓ ધર્મનાં ઐક્ય, નાનક !
ગાઓ એ ઉરભાવ, ચૈતન્ય !

રામરાજ્ય, ધર્મરાજ્ય; અશોકમહાત્મ્ય,
અકબરઔદાર્ય;

ગાઓ સહુ એ ઝોજસ-વર્યસ,
એ પ્રતાપ, એ નહોજલાલી:

ભૂગોળ ભરી, ખગોલ જગાડી, મેઘનાદથી
ગાઓ એ વિધાત્રીનાં વિધાન, કુરુક્ષેત્ર હો !

(ગર્વેલ કપિકુમાર દિવ્ય શસ્ત્રકવચ લઈને આવે છે.)

તમસુ ને રજસુ મંડીની ચિરંજીવ સાત્ત્વકતા:
મૃત્યુની ચિતાચિતાવસી નિલસંજીવનતા:

ગાઓ-ગાઓ આર્યકુલનું સનાતન આર્યત્વ હો !
ગાઓ એ મહાકથા વિ.

કૃષ્ણ: તહમારું છે ને તહમે લ્યો.
દુષ્યન્ત મહારાજ ઇન્દ્રસહાયાર્થે સંચર્યાંતા
ત્યહારે એ સ્વર્ગસહાયકને શિરે
અમરનાથે ધરાવી હતી મન્દારમાલા.
એ પૃથ્વીપાલ પૃથ્વીમાં ઉતર્યો
મરીયાશ્રમમાં ભગવાન મરીચદેવે,
મંદી અપરાજીત રાખડી ગૂંથીને
એ મન્દારમાલાનાં કીધાં
આ અજીત શસ્ત્રકવચ.
તપસ્વિની શકુન્તલા આ તપોવનમાં
નિલશઃ પૂજે છે વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં
નાથના એ આયુધઅવશેષ.

અ. ૧, પ્ર. ૪, પા. ૫૦

પુત્ર તે જ પિતા છે:
તો હવે ધરો પિતાનાં એ શસ્ત્રકવચ,
ને ધરીત્રીમાં ધર્મ સ્થાપો.

(કણ્વ કપિ અને કપિકુમારો ભરતદેવને દિવ્ય શસ્ત્રકવચ
ધરાવે છે.)

શકુન્તલા: ઉતરજો ત્હારાં આળપંખાળ.
વત્સ ! હવે કીયે પુણ્યમુદ્ધર્તે
મહેલલક્ષ્મીથી શોભશે ત્હારા મહેલ !
આર્યકુલની મહારાણીશ્રીની
પુણ્યજ્યોતથી કર્હારે એ જગહગશે ?

ભરત: માતા ! મહાર્ વ્રત છે,
દિગ્વિજય પહેલાં ન પરણવું.
મારા પ્રેમનું સ્થાન
આજે મ્હારે આર્યકુલ એક જ છે.

કણ્વ: શકુન્તલા ! અકારણ છે આ ત્હારી ચિન્તા.
ભરતકુલની અમરવેલ
ભવિષ્યકાલના છેડા સૂધી
પાંગરશે ને પ્રસરશે.
દિશાઓ યે એને ન્હાની પડશે.

શકુન્તલા: મ્હારા ભરત કાળે સૌન્દર્યલક્ષ્મી શોધવા
દેવાંગનાઓ પાડવીશ અવનીતલમાં:
પછી એ સ્વયંવર આદરશે.

ભરત: વડિલોની રજા છે હવે ?

સમરાંગણુ વાટ જૂવે છે.
કલ્હારે પાવન કરશે રાજનગરી !

કણ્વઃ આદર છે તો આવીશું જ ને.

શકુન્તલાઃ કલ્હારે આધો છે
રાજસૂય યજ્ઞનો એ મહોત્સવ !

કણ્વઃ (ભરતદેવ જવા માંડે છે એટલે)
શકુન્તલા પૌરવપુરે પધાર્યાની પૂર્વસ્મૃતિ,
એક યુગ ઉગીને ઉતર્યે,
અધિક કલ્યાણકારી મુહૂર્તે આજ,
સ્મરણુદેશે, ભરતદેવ !
ફરીથી ખડી થાય છે.

પાતું ન પ્રથમં વ્યવસ્યતિ જલં યુષ્માસ્વર્પીતેષુ યા,
નાદત્તે પ્રિયમણ્ડનાપિ ભવતાં સ્નેહેન વા પલ્લવમઃ
આદ્યે વઃ કુસુમપ્રસૂતિસમયે યસ્યા ભવત્યુત્સવઃ,
સેયં યાતિ શકુન્તલા પતિગૃહં, સર્વેરનુજ્ઞાયતામ.

આશ્રમવાસીઓ ! આશીર્વાદ દો
એ શકુન્તલાના પુત્રરતને.
ધર્મારણ્યનાં વન વેલી ને ઋષિકૃમારે !
ભરતદેવને વિદાય દો.
દેવોનાં જયદુદ્ધિ. વાગે દિગન્તમાં.

શાન્તાનુકૂલપવનશ્ચ શિવશ્ચ પન્થાઃ
સિધાવો, ભરતદેવ !
પૃથ્વીને પરણીને પાળજો.

અં. ૧, પ્ર. ૪, પા. ૫૨

(ભરતદેવ ચાલવા માંડે છે ત્યાં આકાશમાં દેવોનાં
જયદુહાંસિ વાગે છે, ને આમમાંથી ધનુષ્યપાણુ ઉતરે છે.
કાપિકુમાર તે લઇ શકુન્તલાને આપે છે.)

શકુન્તલા: ધારણુ કર આ દેવધનુષ્ય:

ને છતજે માનવ મતિને, ભરતવત્સ !

(ભરતને દેવધનુષ્ય ધરાવે છે. ફરી એક વેળા કાશ્યદેવના
આશીર્વાદ પામી, માતાની ચરણચન્દના લઇ ભરત તપોવનમાંથી
સિધાવે છે. ઉર્ધ્વ હસ્તે આશીર્વાદ દેતા આશ્રમવાસીઓ સ્તોત્ર-
ભીની આંખે પાછળ નિહાળતા તપોવનમાં ઉભા રહે છે.)

રાજર્ષિ ભરત:—

અંક બીજો

પ્રવેશ પહેલો:

ચન્દ્રાનન સરોવરનાં ઉપવન

(વિન્ધ્યાટવિનાં મહાવનને તીર ચન્દ્રાનન સરોવરની વચ્ચે અવન્તીનાથના વનમહેલ ઉપર પાછલી રાતના પડછાયા પથરાયેલા છે. સરોવરજલની ઝીણી ઝીણી લહરીઓ આવી આવીને એ ચન્દ્રમહેલનાં પગથિયાં ધૂવે છે. મહેલ ફરતું સુરમણીય ઉદ્યાન છે, ને ઉદ્યાન ફરતો સરોવરપગથાર છે. સરોવરઘેરનો ગાઢ ઉપવનનો કોટ છે, ને એ ઉપવનલક્ષ્મી આથે આથે ઘેરાં ઘેરાં થતાં વિન્ધ્યાટવિનાં મહાવનોની વનલક્ષ્મીમાં સંગમ પામે છે. બધું શમશમાકાર ને સૂનું હોય છે.)

થોડીક વારે પગલાં થે ન વાગે તેમ, પણ તરલગામિની, વસુન્ધરા કમલશણુગારોથી શણુગારાયેલી, ચક્રોરી શાં નયનો દિશદિશમાં ઉડાડતી, છાનું છાનું બધે જોતી, ને દિશદિશમાં કાંઈક શોધતી જેવી આવે છે.)

વસુન્ધરા: કોઈ જડતું નથી: સખીઓ સન્તાપ ગઇ.
સખીઓની પેઠે પૌરવપતિ થે
સન્તાકૂકડી રમે છે.

(હૃદયદેશે ઢળેલો પાલવ ઉઘાડી અંદર હૃદયભાગે નિહાળતી નિહાળતી)

અં. ૨, પ્ર. ૧, પા. ૫૬

તદમે યે સન્તાપ્ત ગયા,
નાથ ! હૃદયકુંજમાં.
જીવનમાં કપ્હારે જડશે હવે ?

(એક વૃક્ષરાજની પશ્ચવધટામાં લપ્પાઈ હતી ત્યાંથી
ચન્દ્રિકા કિતરે છે.)

ચન્દ્રિકા: નાથને શોધ છ દાવમાં,
કે સખીઓને ? વસુન્ધરા !
ઉપવનમાં શોધે છે કે હૈયામાં ?
આ ત્હારા દાવ દેવાના ઢંગ કે ?

(વેલીપશ્ચવને હિન્ડોસે સન્તાપેલી હતી તે માત્રની બહાર
આવે છે.)

માલતી: દાવ દેતાં સહિયરને ભૂલી
સ્વપ્નચગડોળે ચઢે તહેને તો ને
એ દાવની શિક્ષા છે રમતમાં.

(વૃક્ષોનાં થડ પાછળથી સખીઓ ડોકિયાં કરે છે.)

વસુન્ધરા: આયુષ્યકમલની સોળ પાંખડીઓ શાં
આપણું સોળસોળ વર્ષો
એળે ગયાં ત્હારે તો.
એ શિક્ષાએ તો સોંધાં પડશે
પ્રીતમનાં સંભારણું ને સંમેલન.

(કંઠમાંથી કુંકુમકેસરની ઝોળાઓ લટકાવેલી વૃક્ષમાલા
પાછળથી ડોકિયાં કરતી સખીઓ આવી વસુન્ધરાને ઘેરી વળે છે.)

ચન્દ્રિકા: એને જગાડો સ્વપ્નામાંથી.
આન્ને ગૌરીપૂજનું જગરણુ છે ને ?

માલતી: મારો મોગરાની કળાઓનો માર.
સખીઓને ભૂલી ઉઘે છે,
ને સ્વપ્નાં જૂવે છે સંસારનાં.

(ફૂલઝાળાઓમાંથી મોગરાની કળાઓ ફહાડી વસુન્ધરાને
ધેરી લઈને સખીઓ ભાગ્યદેશે કપોલપ્રાન્તે વદનપટે વક્ષસ્થલે
ને દેહમૂર્તિને એ વણખીલી કળીઓ મારે છે.)

વસુન્ધરા: મા મારો, સખીજન ! મા મારો
પુષ્પધન્વાનાં એ પુષ્પબાણ:
પ્રાણને ચારણી શો શારી
ઉરનાં અમૃતને ઢોળી નાંખશે.
સખીજન ! ફૂલફૂલનાં એ બાણ
બહી હો ! મારો મા મુજને:
અન્તઝાળ જલાવી ન શમવ્યે

(એક સખીને સમ્બોધીને)

શાપ થશે તુજને:

(બીજી સખીને સમ્બોધીને)

અલી ઓ ! શાપ થશે તુજને:

સખીજન ! ફૂલફૂલનાં એ બાણ વિ.

ચન્દ્રિકા: અમે પુષ્પના પરિમલે વધાવિયે ત્હને:

વસુન્ધરા: નહીં: રસના એ દીપથી જલાવો છો મ્હને:

માલતી: તહારા અંગમાંથી અનંગના ફૂવારા ફોડાયે:
તહારાં આંખ વદન હૃદયમાંથી કિરણુ ખોલિયે.

વસુન્ધરા: નહીં ઉરનાં અમીઝરણુ ધૂળમાંહિ દોળિયે.
બલી હો ! મારો મા મુજને.

અનંતઝાળ જલાવી ન શમવ્યે

(એક સખીને સમ્બોધીને)

શાપ થશે તુજને:

(બીજી સખીને સમ્બોધીને)

અલી ઓ ! શાપ થશે તુજને:

સખીજન ! ફૂલફૂલનાં એ બાણ વિં.

ચન્દ્રિકા: નં ઉતાર્યાં હો, વસુન્ધરા ! તહે
એ સ્વપ્નાની તન્દ્રાનાં ઓઢણાં.

(સખીઓ કળીઓ માર્યે જ રાખે છે.)

વસુન્ધરા: (નમી નમીને હસતી, ને હસી હસીને હસતાં-
જલિમાં મુખચન્દ્રને બચાવતી બચાવતી)

કોઈ એ જાગ્યું છે કદી

જીવનનાં સ્વપ્નાંઓમાંથી,

કે મ્હને જ જગાડશે એકને ?

કહું ? દિલમાં ગલીપચી કરે છે

આ તહારો મોગરાની કળીઓનો માર તો.

(વનમાંથી એક હાથી સરોવરજલમાં આવે છે. પૂર્વમાં
પ્રહરોડ પ્રગટવા માંડે છે.)

આજના ઝારીઉત્સવ પછી તો-

ચન્દ્રિકા: આજનો ઝારીઉત્સવ ઉજવ્યા પછી
દિલવાસીના દિવાર કરજો,
મનના મનોરથની મૂર્તિ જોજો.

માસતી: ઝે જોવા, લે, પોપચું ઉઘાડું.
(આંખ ઉપર તાકીને કળી મારે છે.)

વસુન્ધરા: (આંખડલીને પંપાળતી પંપાળતી)
ઝે પોપચાં તો કપ્પારનાં યે ઉઘડ્યાં,
ત્હારાં ને ત્હમારાં ચ તે.

ચન્દ્રિકા: હા, બા ! ત્હારાં રસપોપચાં ઉઘડ્યાં:
વસન્તપંચમીની વરધો દીડી;
સ્વયંવરનાં આમન્ત્રણની સ્વપત્રિકા
દેશદેશના રાજમહેલોમાં સંચરી ગઈ.
પણ ખટ માસ ઝે શે વીતશે ?

માસતી: આ અળવીતરાં રહેવા દેા હવે.
રજની જીડી જીડી જાય છે,
અણપડજન્દ પગલે સરી સરી જાય છે:
બારે માસે આવશે પાછી
આ ઉત્સવદિનની રજની.
ને વસુન્ધરા ત્હારે કપ્પાં યે હશે,
સંસારના આ વનમાં કે પેલા વનમાં ?

(માસતી સખીઓને વારે છે. પાછળ સરોવરજલમાં હાથી-
ઓનાં જૂથ જનમે છે)

વસુન્ધરા: તે ત્હારે રાસ ઝીલાવો છે ને ?

ચન્દ્રિકા: ત્હારી પાસે રાસ ઝીલાવવો છે.

વસુન્ધરા: ઝીલાજે ત્હારે તો વહેલાં વહેલાં.

માલતી: નહીં ગાઓ ત્હો યે ગવરાવશું
ત્હમારો મનના મનોહરનો એ રાસ.

વસુન્ધરા: તો ઝીલો, ને સંભારજો સહુ
નિજનિજના મનના મનોહરને.

(ચન્દ્રકિરણ સમી સખીઓ રાસચન્દ્રમાં ગોઠવાય છે. વનવન
ભેદતા કંઈથી વસુન્ધરા રાસ ઉપાડે છે.)

મનનો હરનાર મનોહર એ,
હું ક્યાં શોધું મનનો હરનાર મનોહર એ ?
સખિ ! કષ્ટ કુંજે મનનો હરનાર મનોહર એ !
છવનનીર મ્હારાં ઘેરાં ઘેરાં વહેનારાં,
જલકેરે કાંઠે ઉભો એ;
વાટ ભરીને ઉડો પડછાયો પાડયો રૂઝો,
હૈયે તો હેતથી ઝીલ્યો એ:
કયમ જય ઘડી યે ભૂલ્યો એ ?
મનથી વરી છું વ્હાલમો એ:
હું ક્યાં શોધું મનનો હરનાર મનોહર એ !
સખિ ! કષ્ટ કુંજે મનનો હરનાર મનોહર એ ?
મનનો હરનાર વિ.

(સરોવરજલમાં હાથીઓ ને હાથિણીઓ શુંદ ભરી ભરી
અન્યોન્ય ઉપર ઢોળા ઢોળા જલક્રીડા કરે છે.)

ભરતદેવ: (જનનિતકે)

વિન્ધ્યાટવિમાં આર્ય સુભટો
હાથીઓના શિકારે મ્હડ્યા છે.
ચન્દ્રાનન સરોવરમાં કરિપરિવાર
જલક્રીડા કરે છે નિત્યનિત્યે,
એ જાણી આ સરોવરે આવ્યા છે.
મૃગને જેમ મૃગધંટરમાળ દોરે,
તેમ આ ગીતશબ્દે મ્હને તો દોર્યો.
અન્ધારામાં ને અન્ધારામાં આથે ઉતર્યો હું.

(આર્ય સુભટો ચન્દ્રાનન સરોવરને તીરે ઉતરે છે. મ્હોટાં
જળ ને પાશ, મ્હોટા અંકુશો, મહાગદાઓ, તીક્ષ્ણ ત્રિશૂળો,
મહામુદ્ગરોથી શાસ્ત્રસજ્જ હોય છે. હાથીઓ ને હાથિણીઓનાં
મૃત્યુ તો જલક્રીડામાં મચ્છાં છે. જલતીરથી ને જલમાં
ઉતરીને યોધરાજે શિકાર માંડે છે.)

મહાધન્વા: (એક મહાપાશ છોડી એક હાથીની શૂંઢે બાંધીને)
કદળાના થડની પેઠે
એક મહાપાશે શૂંઢને બાંધી લીધી.

યોધરાજ: (નાગપાશ શું મહાજ્વળનું અસ્ત્ર છોડીને)
મહાજ્વળથી એ હાથિણીના પગ સાંકળ્યા:
યમના બેદીયંભોને જાણે
વનલતાઓએ વીંટી લીધા.

સુભટપતિ: મહારાજ ભરતદેવ તો ઉચ્ચર્યા કે
શિશુત્વમાં સિંહબાલના દાંત ગણ્યા,
તારુણ્યમાં સર્વદમન બિરદ મેળવ્યું,

હવે સર્વપાલ-લોકપાલના ગિરદથી શોભશે:
એમ કહી સંચર્યા મહાવનમાં.
મહારાજ કહેતા ગયા છે કે
હાથીઓનો શિકાર એટલે
મારવાના નહીં, પણ પકડવાના.

મહારથી: તાડપત્રના વીંઝણા સરિખડા કાનને
આ આંકુશથી કુંણા કરે છું.

(કદમ્બના ઢિપસેલા ફૂલ સમી કાંટાફૂટી ગદા ડગામી સુભટ-
પતિ સરોવલજલમાં ઉતરે છે. એક ગજરાજના વાળેલા દક્ષિણ
પગ ઢિપર વામ પાય માંડી, ડામે હાથે જમણો કાન ઝાલી ગદા
મારી ગજરાજનાં મદનાં મોતી ઝરતાં કરે છે. એચાર યોધરાજ
હાથીઓના દન્ડુશૂલ ઝાલી સ્કન્ધે ચહડી સરોવર જલમાંથી
પાળે હાંકી નીચ છે. ચીસેચીસ પાડી હાથીઓ યોગમ દોડાદોડ
માડે છે. પોદેલાં વિન્ધ્યાટવિનાં મહાવન એ ભવનીપણ
ક્રોધગર્જનાઓના ધ્વનિપ્રતિધ્વનિથી ગાજી ઉઠે છે. ઉછળતાં
જલમેળાઓ સરોવરપાળે આવી અથડાય છે.

આ ઓચિન્તાના કોલાહલથી સુન્દરીસંઘ વિસ્મયચકિત
થાય છે. પ્રસંગ ન સ્હમજતાં સરોવરપાળ ભણી દોડે છે.)

વસુન્ધરા: અવન્તીનાથની સરોવરકુંજોને
પજવનારાઓ કોણ છે એ ?
મહાધન્વા વિરંચીદેવના મહાવનમાં
હાથીઓના જલવિહારે નિર્ભય નથી શું ?
હસ્તીજૂથની પ્રાતઃક્રીડાને પજવે
પજવનારની પ્રેમક્રીડાને શાપ લાગશે.

ભરત: (વૃક્ષઘટા નીચે અદૃશ્ય હતા ત્યાંથી સ્વગત)
આ તો વિન્ધાટવિની મહાદેવી !
વીરત્વની કો પ્રતિમા !
સોનેરી વાદળાઓમાંથી જાણે
કોપકમ્પી શયી મહાવર્ષા વર્ષે છે.

(પ્રત્યક્ષ થઇને)

સુંદરી ! અપરાધી છીએ,
હું અને મ્હારો પરિવાર.

(આર્થ સુઝડોને)

થોધરાજો ! માં ઉથાપશે
સૌન્દર્યરાણીજની એકકે પે આત્મા.
સૌન્દર્યના ને જલક્રીડાના ઉપવનોમાં
અણુતેડયા અતિથિ છીએ આપણે.

(ભરતદેવને નિહાળી આશ્ચર્યચકિત દર્શનમુગ્ધ વાચ્યાઅર્ધ
જેવી વસુન્ધરા ચંમકે છે, ખંચાઇ ઉભે છે, અને મદાવનના
સદ્ગીપગથાર નિહાળી રહે છે.)

ભરત: (વસુન્ધરા અનુત્તર રહે સખીવૃન્દને)
સૌન્દર્ય ને વીરત્વની મૂર્તિ સમાં,
સિંહવાહિની જગદીશ્વરી સરિખડાં,
દુર્ગાના અવતાર કાણુ છે એ ?

ચન્દ્રિકા: એ તો કો પુણ્યશાળીનું સૌભાગ્ય,
અવન્તીનાથની રાજકુમારિકા વસુન્ધરા.
આ એમનું ચન્દ્રાનન સરોવર,
ને પેલો એમનો ચન્દ્રમહેલ.

ભરત: કુમારિકાઓના રાજમહેલના ઉપવનમાં
રાત્રીભાગમાં આવનાર આપ કોણ ?
અન્તઃકરણે થે જરી ન અવરોધ્યા ?

ભરત: પૌરવપુત્ર હું ભરતરાજઃ
અવન્તીની પદ્મણીનાં પુણ્યદર્શને
કૃતાર્થ થયો આજે.

. (સખીઓ વધુ આશ્ચર્યચકિત થાય છે. ચન્દ્રિકા ને માત્રતી
પરસ્પર નેત્રપદ્મવી માંડે છે.)

આર્ય સુભટોની ભૂલ થઈ છે.
તપોવનમાં મૃગીની મૃગયા ન હોય,
તેમ કુમારિકાઓનાં ઉપવનમાં
જલક્રીડતા હાથીઓના શિકારે ન હોય.
શિપ્રાને સ્હામે તીર
આર્યોનાં શિબિર છે, દીઠાં હશે.
દેવપરવને કારણે હમણાં
મે દિવસનો યુદ્ધવિરામ છેઃ
હાથી શા મહારા આર્ય સુભટો
વિન્ધ્યાટવિના મહાવનમાં
હાથીઓના શિકારે ચ્હડ્યા છે.
અગ્નણ્યે ભૂલ થઈ છે યોધરાજેનીઃ
સુન્દરતાના ઉપવનમાં
આવા ભવમેદુ કોણાહલ ન હોય.
ક્ષમા કરશે ત્હમારાં રાજકુમારી ?

(સૂર્યનારાયણનાં કિરણોમાં હેમમૂર્તિઓ ઓગળી જાય તેમ સખીસંઘના ગદ્ગદ પ્રતી પડે છે. સહુ ચિત્રવત્ નિઃશબ્દ રહે છે. અન્તે લગ્નગતી-શરમનીતરતી ચન્દ્રિકા આગળ આવે છે.)

ચન્દ્રિકા: ક્ષમા વીરસ્ય મૂષણમઃ

વીરત્વભૂષણ યશધ્વજ આપ શા
ચંકવર્તીએ ક્ષમા તો વિસ્તારવાની
કે અમારી અડપલી સહિયરે
વીરોની મહામૃગયામાં વિધ્ન પાડ્યાં.

ભરત: અવન્તીનાથની રાજકુમારિકાને કહેજો
આર્યકુલનાં પૂજ્ય ને વન્દનીય છે તે,
આર્ય યોધરાજેથી નિર્ભય રહે.
આર્યોમાં રાહુઓ છે નહીં,
અને હવે કદી એ રાહુનાં ગ્રહણ
ચન્દ્રાનન સરોવરે આવશે એ નહીં.

(સુભટોને)

યોધરાજે ! વિન્ધ્યાટવિ વિશાલ છેઃ
ચાલો વીરભદ્રો ! ળીળ મહાવનમાં
આપણી વનરમણાને કાળ.

(જતાં જતાં સ્વગત)

ત્હારે લોકવદન્તી જુઠ્ઠી નથી જરા એ.
કીર્તિકયામાં સાંભળ્યાં હતાં
ત્હેવાં જ દીકાં સૌન્દર્ય ને વીરત્વઃ
આર્યકુલના સામ્રાટીપદને શોભતાં.

(હૃદયે હાથ પંપાળીને)

-પણ સાવધાન ! ભરતરાજ ! સાવધાન !

સંયમરશ્મીઓ ! સાવધાન

પ્રેમનાં પ્રથમ દર્શને.

આર્યત્વના દિગ્વિજયના મહોત્સવ પછી જ
માંડવાનો છે હૃદયનો પ્રેમવિજયોત્સવ.

(સુમત્રપરિવારની પાછળ પાછળ જાય છે. પ્રાતઃકાલનું
પ્રગટ્વં પુણ્યનેજ જતા ભરતદેવ ઉપર વર્ષે છે.)

વસુન્ધરા: (ચમકીને)

ગયા ?

ચન્દ્રિકા: ગયા, હા, ભરતદેવ ગયા:

ને હૈયાના પીંજરમાં પૂરી

ત્હને યે હરતા ગયા.

માલતી: વસુન્ધરા ! ભૂત્રી પડી જીવનપથમાં,

ને દિલના પીંજરમાં પૂરાણી તું.

સખીઓ: દિલના પીંજરમાં પૂરાણી પ્રેમની પંખિણી:

મનની મનાઈ ત્હાં મહારાણી, પ્રેમની પંખિણી.

માખી લીધો મહાસિન્ધુ એક અંજલીએ,

માખી લીધો પ્રેમસિન્ધુ એમ એક મીટે:

પછી આવરીને આંખડી ઉભી રહી, સખિ !

પછી ઢાળી દગપાંખડી ઢળી રહી, સખિ !

દિલના પીંજરમાં પૂરાણી પ્રેમની પંખિણી.

આત્મડાગે બેડી જોતી આકાશમાં,

જીવનવનમાં હડન્તી જે ઉક્ષાસમાં,

હવે પંખિણી પૂરાણી પાંજરપાશમાં:

રસનાં ફૂલડાંની સુવાસમાં,

અણુદીકાં અમૃતની આશમાં:

દિલના પીંજરમાં પૂરાણી પ્રેમની પંખિણી. •

ચન્દ્રિકા: ગૌરીપૂગ્નના આજ નગરણુમહોત્સવે
દિલના દેવનાં દર્શન થયાં ત્હને.

માલતી: પણ દિલના દેવે દર્શન દીધાં
ત્હારે તો દેવ શું બોલી ચે નહીં ?

વસુન્ધરા: દેવનાં દર્શન વેળાએ તો
દર્શન કરવાનાં કે વાર્તા ?
દિલ દિલ શું બોલતાં હતાં.

ચન્દ્રિકા: ‘દિલના અબોલ બોલ ઝીલતાં યતાવો કેટલું’
એ અમને તો શીખવ, આછ !

વસુન્ધરા: ત્હમરી ચે ગૌરીપૂગ્ન ફળશે,
ને જીવનપન્થે જીવનદેવ મળશે એટલે
શીખશે હું ચે નથી શીખી એબું ય તે.
પૂર્વ પ્રગટી છે, સખીઓ !

માલતી: ત્હારાં સૌભાગ્ય સરિખડી !

વસુન્ધરા: પણ આડાં વાદળાં છે
અવન્તીનાથના અરિપણાનાં.

ચન્દ્રિકા: નગરણુ મોડાં થઇ ગયાં.
વસુન્ધરા ! ચાલો ચન્દ્રમહેત્રમાં.

માલતી: એને તો વાર છે હજી.

ફૂલડાં વીણી વીણીને
પગલાં પૂરશે ને પૂજશે પૌરવનાથનાં,

પાછળ પૃથ્વી ઉપર પડેલાં.

આપણે ચાલો.

ચન્દ્રિકા: આવ્યા ત્હારે ઉચ્ચરી યે નદી,
ને ગયા ત્હારે દિશાઓ શોધશે હવે
પ્રભાતને પ્રેમપોકારે જગાડી-જગાડીને.
(સખીઓ જાય છે.)

વસુન્ધરા: (ઘડીક ચિન્તનમુગ્ધ મૌન રહીને પછી)
શો સિંહ શો પધાર્યો,
ને દેવ શો સિધાવ્યો ?

(મહાવનમાંથી, રીંછ શા, નીરવ પગલે અધોરનાથ ને
ભીષણમન્યા દસ્યુપરિવાર સાથે આવે છે.)

એ તે આર્ય નૃપાલ.

પૃથ્વીનું પુરુષાતન ને સ્વર્ગનું દેવત્વ.

વીરત્વ એટલે જ વિનય.

મ્હને વિનયે બાંધી વિવશ કીધી.

ગયો, ને હરી ગયો મહારા પ્રાણ.

(વિચારજલમાં ડૂબે છે. ફરતો દસ્યુઓ ઘેર માંડે છે.)

પણ અવન્તીને સ્લામે તીરે તો

યુદ્ધના મોરચા માંડ્યા છે ને એમણે ?

મહારા પ્રારબ્ધ આડું જ પાંદડું છે.

અધોરનાથ: હા, પુણ્ય એટલાં ઓછાં છે.

પૃથ્વીકુંજની પદ્મણીને

પ્રારબ્ધ આડું પાંદડું જ છે.

ભીષણમન્યા ! જાઓ,

ને લઈ જાઓ ગંગાદારે:
અને રાખજો એ ભૂલભૂલામણીઓમાં.
લૂંટમાં ન ફાળ્યા તો ચોરી

(વસુન્ધરા મૂર્છા પામે છે. મૂર્છાવશ વસુન્ધરાને બીપણમન્યા
વેલી પેઢે તેડીને માર્ગે પજો છે. પાછળ પગલાં ભૂંસતા ભૂંસતાં
દસ્યુઓ ને અધોરનાથ જાય છે.

એવે વીજળાઓના ઝમકારાઓ જેવું દેવાંગનાત્વન્દ કિતરે
છે: ચન્દ્રાનન સરોવરને જનસૂતું નિરખે છે.)

એક દેવાંગના: આ જ અવન્તીનું ચન્દ્રાનન સરોવર ને ?

બીજી દેવાંગના: ચન્દ્રાનન સરોવર તો આ જ.

જા, ને જો મંહી ત્હારો વદનચન્દ્ર.

પહેલી દેવાંગના: પુરુષવીરની મહારાણીજી શકુન્તલાના

ઉછળતા ઉરભાવ જાણીને

મેનકાએ કીધેલી પ્રાર્થનાથી

દેવપતિએ પાઠવ્યાં છે આપણને અંહી

પૃથ્વીની પદ્મણીને સ્વર્ગસુન્દર સગવા.

અંહી તો સૂતા છે આ ચન્દ્રમહેલ.

બીજી દેવાંગના: સૂનન પહેલાં અવકાશે સૂતો હતો.

ત્રીજી દેવાંગના: વસુન્ધરાનું હરણ થયું છે.

સારસસંધની પગલીઓ સરિખડાં

જૂઓ આ પગલાં ઉચ્છેદાંની રેખાજળા.

બીજી દેવાંગના: (આભમાં ઉંચે નહીં આશપાશ નિહાળીને)

એ જાય ગંગાદાર બણી

દસ્યુઓનાં દળવાદળ:

અ. ૨, પ્ર. ૧, પા. ૭૦

બણે ધૂળના વટોળ.

વચ્ચે છે સૂરજમુખી સુન્દરી.

ત્રીજી દેવાંગના: ચાલો ત્યારે એ દિશામાં,
ગંગા ને સાગરના સંગમતીર્થે.

(સારસડાંની હારમાલા સરિખડી કુંકુમવર્ણી દેવાંગનાએ
ગંગાદ્વાર બણી આકાશમાર્ગે પરવરે છે. પાછળ સૂતાં સૂતાં
અન્દ્રાનન સરૌવરનાં ઉપવન એકલાં રહે છે.)

પ્રવેશ બીજો:

શિખાના આરાઓ

(વર્ધાવૈભવવન્તી વિશાળપટશાળી શિખા ગમ્ભીરભાવે વહે છે. એક કાંઠે આધે અર્ધચન્દ્રાકાર આર્યસેનાનાં શિખિરો છે, ને મધ્યમાં આર્યધ્વજ ઉડે છે. સહામે કાંઠે ઉજ્જયિનીનો ન્હાની ન્હાની દેહરીઓ માંડેલો બ્રહ્મઆરો, ને પાછળ જયતોરણશુભગાર્યો રાજમાર્ગ, ને રાજમાર્ગને તીરે ઉજ્જયિનીની ધ્વજધારી • હવેલીઓ આભથી વાતો કરે છે.)

વજ્રધન્વા: સુભટપતિ ! ભરતદેવ પધારશે ?
અવન્તીનાથે સ્વયંવર આદર્યો છે.

ઋત્વિજરાજ: ભરતદેવ પધાર્યા છે
માટે તો મંડાયો છે એ સ્વયંવર.

મહારથી: કાં ભૂલો છો ભરતદેવનાં વ્રત ?
આર્યત્વના દિગ્વિજય શિવાય
અન્યને કાજે આણુ જોટલું ચે
ભરતદેવના હૈયામાં સ્થાન નથી હમણું.
પહેલો દિગ્વિજય ને પછી સ્વયંવર:
એ ભરતદેવનું વ્રત છે.

સુભટપતિ: સ્વયંવરે એક રાજનીતિ છે:
રાજમહારાજોને રાજનગરે આમન્ત્રી
યુદ્ધકાલે પક્ષ સખળ કરવાની.

વજ્રધન્વા: અહોહો ! તો તો અવન્તીમન્ત્રીઓ દીર્ઘદ્રષ્ટા.

સુભટપતિ: ભૂલાય છે, વજ્રધન્વા !

સખળ કરવો એટલે શું ?
નિર્બલને સખલ કરવાના હોયઃ
સખલને સખલ શા કરવાના ?

વજ્રધન્વાઃ અમે તો ધનુર્ધરો.
અમને ઉદ્દેલતાં ન આવડે
પ્રસંગોના આવા અટપટા અર્થ.
આનું નામ યુધ્ધમન્ત્ર ને રાજનીતિ ?
કહો તો ગિરિશિખર છેદું,
ઉજ્જયિનીના રાજમહેલના કળશ પાડું.
આ તો યોધરાજેના અંકગણિત નહીં.

સુભટપતિઃ તો યોધરાજેના મહિમાને શોભતું
સુણવું છે આર્યકથાનું પેલું મહાગાન
કણ્વાશ્રમના ઋષિકુમારોનું ?

વજ્રધન્વાઃ ભરતદેવને પ્રિય છે તે ?

ઋત્વિજરાજઃ આર્યાવર્તનાં નગરનગરે વિચરી
નગરચોકમાં ઋષિકુમારો ગાય છે તે.

ચાર ઋષિ- (આર્યધ્વજ પાછળથી સન્મુખ આવીને)
કુમારોઃ (સુણજો આર્યજનો ! આર્યદેશની મહાકથા.

મહાપ્રજ્ઞજો તણી મનોહારિણી;
ઘતિહાસોના યુગની ગુરુત્વાકર્ષિણી;
પૃથ્વીમહેલની પરમ મોહિની;
પ્રકૃતિ માતની લાડકોડયૌવનભર ફલહન હો !
કોટિ કોટિ નરનાર ! ગાઓ એનાં મહાગાન;
એક મુખે, એક શબ્દે, એક ભાવે, ભારત કુલ !

માન સરોવરની નિર્મલતા,
કાશ્મીરકુંજોની કમનીયતા,
વનલક્ષ્મીનાં હરિતલલિત સોહાગસુન્દરતા;
કાંચનગંગની સુવર્ણલેખા,
મલયગિરિની પરિમલ રેખા,
ગૌરીશંકર-ધવલગિરિની અદ્વિતીય ઉન્નતતા;
હારિકાની અમૃતતવગીતા,
મોક્ષપુરીઓની મોક્ષપ્રદતા,
ધર્મપાટનગરી કાશીની જ્ઞાનગૌરવતા;
પાટનગરીઓ તણી પિતામહી હસ્તિનપુરીના
ભવ્ય ભાગ્યઅન્થ હો !

શકપ્રવર્તક સમ્રાટોના
લોકહિતસ્વી નિત્યયશસ્વી મહાતપસ્વી
દિવ્ય જીવનપન્થ હો !
કોટિ કોટિ નરનાર ! ગાઓ એહ ગુણગાન.
ગાઓ એ મહાકંથા વિ.

(શિપ્રાને સ્થામે તીરથી આવી એક અર્ધચન્દ્ર બાણુ
આર્યધ્વજના ધ્વજદંડને અચડાધ ભાગી નીચે પડે છે.)

ચૌહરાજ : (અવન્તી ભણી નિહાળીને)
આર્યોના એ તો વજ્રનો છે ધ્વજદંડ.
આર્યોના ધર્મધ્વજને પાડનાર જન્મ્યા નથી,
જન્મવાના યે નથી ત્રિકાલમાં.
અનાર્યોના એવા ગર્ભ જ નહીં જન્મે.

ઋત્વિજરાજ : આર્યત્વ એટલે જ સનાતન ધર્મ.
આર્યધર્મ પડે જો

આમનો થાંભલો પડે,
ધર્મ માત્રનો પાયો પડે.

યોધરાજ: પણ સુભટપતિ ! જોજો હવે
એ યનગનતા યોધરાજની તો અવદશા.

સુભટપતિ: પ્રાણ મા હરતા, યોધરાજ !
પ્રાણ તો રણસંગ્રામમાં જ હરાય.

યોધરાજ: ના, પ્રાણ નહીં હરું, સુભટપતિ !
યોધરાજોને પ્રાણથી ચે વહાલાં
ગૌરવ ને મહિમા હરી લઉં છું.

(ઉજ્જયિનીના રાજમાર્ગેથી આર્યધ્વજ ઉપર અર્ધચન્દ્ર
મૂકનાર હયસ્વામી સેનાની ઉપર ચક્ર છોડી યોધરાજ તીરછી
દૃષ્ટે નિહાળી રહે છે. ચક્ર નદીને હયરશ્મીઓ કાપે છે;
હયસ્વામીના હાથમાં કપાયેલા રશ્મીછેડા જ રહે છે; ભગામ-
વિહોણો થતાં અશ્વ ચમકે છે, ઝાડ થાય છે; હયસ્વામીને પછાડી
ભાગી જાય છે.

એક ધનુર્ધર આર્યસુભટો સમીપ આવે છે.)

ધનુર્ધર: આર્યસેનાનો જય હો !
મહારાજ ! લોકવદન્તી છે કે
અવન્તીકુમારિકાનું હરણ થયું.

સુભટપતિ: આજે પહોરોડિયે જ નિરખ્યાં ૭ ને
જગતના એ સૌન્દર્યઅવતારને,
પીર રમણીઓના પીરત્વમુગટને ?

બીજો ધનુર્ધર: (પ્રવેશીને)

ભરતદેવનો જય હો !

અવન્તીમાંથી વાતાં આવી છે કે
ગંગાદ્વારના અધોર દસ્યુઓ
નરમેધમાં હોમવાને કાળ
ચન્દ્રાનન સરોવરના ચન્દ્રમહેલમાંથી
અવન્તીકુમારીને હરી ગયા.

મહારથી: નરમેધમાં હોમવાને કાળે ?

ઋતિવજરાજ: નરમેધની વેદીએ પક્ષણી હોમવાનું
દસ્યુઓ મહાપુણ્ય માને છે.

વજ્રધન્વા: અવરોધવું જોઈએ એ તો આર્યોએ.
ગંગાદ્વારનાં પુણ્યતીર્થે તો
સુભટપતિ ! પુણ્યયજ્ઞો જ હોય.
અવન્તીનાથના હાથ લાંબા ન હોય
તો આર્યોએ અવરોધવો ઘટે એ નરમેધ.

સુભટપતિ: આર્યત્વનો મહિમા આપણને છે,
ભરતદેવને એથી યે અધિકો છે.
મહારાજને ચિન્તા છે સમસ્ત આર્યદેશની.

(ધનુષ્ય ઉપર જયધ્વજ ફરકાવતો એક દૂત, અને પાછળ
સેનાનીઓનો પરિવાર આવે છે.)

દૂત: સિન્ધુદેશનો હું દૂત છું,
સુભટપતિ જોગીશ્વરે પાઠવ્યો છે.
કહાવ્યું છે સિન્ધુનદનાં ને સિન્ધુદેશનાં
ઉછળતાં જલપૂર શાન્ત થયાં છે,
ઉપર આર્યહોડીઓ તરે છે.

ચોધરાજો: ભરતદેવનો જય હો !

વજ્રધન્વા: દૂતનો ફરફરતો જયધ્વજ જ
ઉચ્ચારે છે જયવાર્તા જગતને.
(ખીજો ધનુર્ધર પ્રવેશે છે.)

ધનુર્ધર: મહારાજનો જય હો !
સુભટપતિ ! દેવપરવને લીધે
ખે દિવસ યુદ્ધવિરામ છે,
તો મહારાજ ભરતદેવ આત્મકૃટ સંચર્યા છે.

સુભટપતિ: પણ આવતી કાલે તો
યોધરાજોના રણખેલનો અખાડો છે ને ?

ધનુર્ધર: મહારાજ ભરતદેવે કહાવ્યું છે કે
સુભટપતિ સાચવશે સુભટોનો એ અખાડો.

(જાણે પૃથ્વીમાંથી જ પ્રગટતો હોય એમ એક વ્યાધ્રા-
ખરધારી એકાએક આવે છે.)

વ્યાધ્રાખરધારી: ત્હમારે વાધ થવું છે કાઢને ?
માણસના હું વાધ સરજું છું.

મહારથી: શું ? શું કરો છો આપ ?

વ્યાધ્રાખરધારી: માણસના વાધ.

ઋત્વિજરાજ: એ તે ઉન્નતિ કે અવનતિ ?

વ્યાધ્રાખરધારી: એવા બલધારી રકન્ધ,
એવી અંગારા શી આંખો,
એવો લોહીતરસ્યો મુખગોખ,
એવા કરાલ દંડૂખીલા,
એવી પંચ શી પ્રાણહારી આંગળીઓ,
આપહિન્ડોલ શા હિન્ડોલા ખાતા

એવા જોમવન્તા પગહિન્ડોલઃ
માણસનો એવો વાધ.
એવા કીધા છે મ્હેં
અવન્તીકુમારનાં અંગરક્ષકોને.

મુલ્લપતિ: પુરુષવ્યાધ ને નરશર્ફલ
આર્યોમાં જે છે અલબેલકાઃ
પણુ અમારે તો પુરુષત્વ પહેલું,
ને શાર્ફલત્વ પછી છે.
આર્યોનાં શરીર સિંહનાં છે,
પણુ આત્મા દેવના છે.

(આવ્યો હતો એમ જ એકાએક વ્યાધામ્બરધારી અલોપ
થાય છે.)

વજ્રધન્વા: વ્યાધામ્બર ધાર્યે વાધ નથી થવાનું.
વીરના વાધા સજે તે વીર નથી,
વીરત્વ સજે તે વીર છે.
સુભટો કાલે ઓળખાશે
યોધરાજોના અખાડામાં.

—————

પ્રવેશ ત્રીજો:

અમરકંટકના યોગીરાજ:

(ગૌડ વનની વાદળ ઊડી ગહન કુંજોમાંથી નર્મદાનું મનોરમ ઝરણુ, જાણે અમરકંટકના હૃદયમાંથી નિર્ઝરતું, વહે છે. ત્યાં-ગિરિ વન ને જલને તીરે એક ગુફા છે. ઉપર વૃક્ષોનાં છત્ર છે, લતાઓનાં તોરણ છે, ફૂલમંજરીઓનાં જૂમખાં છે. ફૂલપદ્મલવનાં તે તોરણ નીચે ગુફાદ્વારમાં અમરકંટકના યોગીરાજ ઉભા છે, ને જાણે તહેમના ચરણારવિન્દમાંથી ફૂટતી હોય ત્હેવી રેવાની જલસેરો ઉછળે છે. કાળાભમ્મર અટાપટાવાળાં વાઘ ને વાઘણુ યોગીરાજને બે પડખે લાડતાં હોય છે.

વનઘટાઓમાંથી એક હયસ્વામી આવે છે, ને અશ્વેથી ઉતરી અશ્વને પંપાળી યાગડી વનહરિયાળીમાં રમતો છોડી દે છે. યોગમ શોષતા-નિહાળતા હયસ્વામી જલઝરણુ ઓળંગી ગુફાદ્વારે પધારે છે.)

યોગીરાજ: આવ, વત્સરાજ ભરત !

ત્હેં સંકલ્પ કાઢ્યો ત્હારથી જ

મ્હેં જાણ્યું હતું કે તું આવીશ.

પધાર, જગતના ચક્રવર્તી !

(આશ્ચર્યાનન્દથી ક્ષણેક ચક્રિત જેવા ભરતદેવ ક્ષોભ વિસારી યોગીરાજને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરે છે.)

ભરત: (પૃથ્વી ઉપર પડ્યાં પડ્યાં)

સાંભળ્યું હતું એથી અધિકું દીઠું.

હિમના શિખર સમોવડું

મહાર્ અહમ્ ઓગળી જાય છે.

(નમીને યોગીરાજ ઉઠાડે છે, ને હૃદય સાથે ચાંપે છે.)

હું ચક્રવર્તી નથી હજી.

યોગીન્દ્ર ! તારો-ઉદ્ધારો-સદ્ગોષ્ઠો;

જીવન્માર્ગનો અમૃતદીવડો આપો.

યોગીરાજ: જો આ, પૌરવસ્ય !

ઝીણું ઝીણું ઝમઝમતું ઝરણું.

અમરકંટકની આ એકસર નર્મદા છે ?

કે મહાસાગરની બાહુશાખા સમી

ભૃગુ ઋષિના આશ્રમ આગળ નર્મદા છે ?

વત્સરાજ ! જન્મ્યો ત્હારથી જ

તું ભરત, ને તું ચક્રવર્તી.

(ધડીક વાધવાધણુ બણી ને ધડીક યોગીરાજના મુખડે
ભરતદેવ નિહાળે છે તે જોઈને)

ત્હારે ક્યાં એ આશ્રયો છે ?

છ વર્ષનો બાલક હતો ત્હારે

પાળતો, પંપાળતો, દાંત ગણતો.

બાલ યોગીઓનાં એ રમકડાં છે રમવાનાં.

ભરત: છૂટાંછવાયાં આશ્રયો તો મહેં એ દીઠાં છે:

આ તો આશ્રયોની મહાકુંજ છે.

મુખશીર્ષના મ્વેત જટાઝુંડવાળા

અમરકંટકના યોગીરાજ કદયા હતા.

અંહી તો યૌવનનો તેજબાર નિરખું છું:

મુખપ્રભાવથી ચક્રવર્તીનાં રત્નો એ ઝંખવાય છે.

યોગીરાજ: (હસતાં હસતાં)

યૌવન આત્માનું છે કે દેહનું ?
 આત્માને જરા ચ્હડી
 ત્હેનો દેહ બહેલો જરજરશે;
 આત્માનાં યૌવન જળવ્યાં
 ત્હેનાં દેહનાં યૌવન દીર્ઘ કાળ જળવાશે.
 સંસારીઓને આશ્ચર્યો ભાસે છે
 અમ યોગીઓની એ નિસવસ્તુઓ છે.
 આવ, વત્સ ! બેશ શિલાપાટે:
 જલ ને ફલાહાર લાવું યુદ્ધમાંથી.

(ભરતદેવ શિલાપાટે વિરાજે છે. યોગીરાજ યુદ્ધમાં
 જઈ ક્રમંડલમાં જલ ને તુંખીપાત્રમાં ફલ લઈ આવી શિલા-
 છાટે દર્બાસિન ઉપર મૂકી સ્લામા શિલાપગથારે બેસે છે.)

ભરત: (આશ્ચર્યથી)
 એલો યે નથી ? યોગીન્દ્ર !

યોગીરાજ: હું એલો ને હું ગુરુ.
 સંસાર તથા એકાન્ત વાસવો,
 ને વળી એકના બે કરવા ?
 તું આવે તો ગુરુ સ્થાપું.
 ત્હારા લજ્જાટપત્રે લખેલું છે,
 તું જૂએ તો વાંચે, કે
 પૃથ્વીનું વા યોગનું ચક્રવર્તીત્વ ત્હારું છે.
 તું આવે તો, વત્સ !
 ગહનતા નિજ ભંડાર ઉઘાડી નાંખે.

ભરત: યોગીન્દ્ર ! યોગીજનો એકાન્તને કાં વરે છે ?
 જગન્નાથે સ્વરજેલા જગતનો તિરસ્કાર-

યોગીરાજ: જગતની ને જગજ્ઞોની હાય
યોગીઓથી સુષ્ટી-સહી જતી નથી.

(યોગીરાજની આનન્દમુદ્રા ઉપર થઇને એક વાદળઝામા વહી જાય છે.)

ભરત: કોયલ ન દેખાય ને ટહુકો સંભળાય:
ફૂલવેલ અણુદીડી હોય તહો યે ફારમ ફારે:
નિર્જન એકાન્તવાસીઓના યે જીવનપરિભલ
જગતભરમાં એમ ઉડી રહે છે.
પુષ્પો કે નરપુષ્પો છૂપાવ્યા છૂપાતા નથી.
વિન્ધ્યાટવિને વીંધી ઉતરવા અભિલાષ છે.
તે પછી સાગરમાઝા યે ઓળંગીશ.
આર્યાવર્તની સીમા અસીમ કરવી છે.
જીવનનો એક મન્ત્ર આપશો ?
જપતો જપતો જાઉં.

યોગીરાજ: સજનકાલનું પ્રભુવેણુ છે કે
આર્યાવર્તની ને પૃથ્વીની સીમાઓ
એક થશે, વત્સરાજ !
આર્યકુલનો ઇતિહાસ અદ્વિતીય છે,
ને અનુપમ રહેશે કાલના અન્ત સૂધી.
શું સંન્યાસીને કે શું ગૃહસ્થને,
યોગીને, ચક્રવર્તીને, કે સ્વયં પ્રભુને,
એક જ છે જીવનનો લક્ષ્ય: લોકકલ્યાણ.
પૃથ્વીનો પગથાર અભિલાષ્ટ છે,
પૃથ્વીવીરતો મહાસાગર
એક ને અખંડ છે.

દેશદેશના-પ્રજાપ્રજના ખંડ
પરમાત્માએ પાડેલા નથી;
એ દિવાલો રાજદ્વારીઓએ રોપેલી છે.
સૂર્ય ચન્દ્ર વાયુ કે વર્ષા:
પ્રકૃતિનાં એ મહાસન્તાનો માનતા જ નથી
મનુષ્યમાંડયા દેશવિભાગ કે પ્રજાખંડો.
તું જે સંસારનો સૂર્ય છે;
મનુષ્યજાતિને એક માનજો, એક કરજો:
સારી અવનીનો આર્યાવર્ત ખનાવજો.
આત્માની ભૂખતરસથી પીડાતું-પોકારતું,
જા, જગત ત્હારી વાટ જૂવે છે.

ભરત: પણ એક જ મહાશબ્દ:
એક જ્યોતિ, એક કિરણ,
અણુજાણ્યા માર્ગનો એક ભોમિયો,
જીવનનો એક જન્ત્ર યાચું છું: આપશો ?

યોગીરાજ: યોગીજનોએ સંસાર લાગ્યો,
સંસારની વાતો ઝાઝી ન કરે:
પણ સંસારકલ્યાણને વિસારે નહીં.
મહાવનમાં યોગીજન ફરે-વિચરે,
સમાધિમાં ત્હેનાથી વધુ રહે:
બોલે-ઉચ્ચરે ત્હેનાથી ચિન્તન વધુ માંડે.
ત્હારી જગત્પાત્રામાં એક મન્ત્ર ગોખજો:

ગોત્રસમાસ.

સંગ્રામજયથી જે અધિકો છે
જયસિદ્ધિનો એ જયમન્ત્ર.

આર્યકુલનો તો એ મહામન્ત્ર છે.
પરગોત્રમાંથી વધૂરતો પધારી
આપણા ગોત્રની માતાઓ થાય છે;
હૈયાનાં અમૃતથી આપણાં સન્તાનોને
ધવરાવે છે, ઉછેરે છે:

અન્ય દેશોના ઉત્તમોત્તમને,
અન્ય પ્રજાઓના પ્રમુખ નરરત્નોને
એમ તહારા ગણી વર્તજે,
કે પછી તહારાંને પોતાનાં ગણી
તે પાળે, પોષે, ને ઉછેરે.
જા, વત્સ ! જા:

પૃથ્વીભરમાં તહારો જય છે.
તહેં આજે મહારામાં સંસાર જગાડ્યો.
જા: વનાટવિ ને ભવાટવિના માર્ગોં
બૂલબૂલામણાં છે, બૂલો પડતો મા.

જગતની બૂલબૂલામણીમાં
રખે ! બાપુ ! બૂલો પડતો:
જજે, શર શો, જીવનપન્થે
સીધો, ઇતિહાસને ધડતો.

નદીનું આ વહે ઝરણું,
કિરણુ ઉતરે પ્રભાવરણું;
સજન ! એ ભાગ્યનું ભરણું:
અમૃતનો ઓધ જો ! ચહડતો.

જગત સુષુ ! જો ! પુકારે છે,
શું આવે કા ? હગારે છે ?

કરજ એ આર્ય ! ત્હારે છે,
યુગેયુગને ઉરે ઉડતો.
વરસ એ મેહુલે ત્હારે,
ભીંજવ જગને સુધાધારે:
જીવે તુજ થાટ ભવચારે
ભૂખ્યાંતરસ્યાંના આત્મન તો.

ભરત: (ગદગદ કંઠે પાછા ફરતાં)
આદેશ ! ગુરુદેવ ! આદેશ !
નકડં છું, જગતમાં પાછો નકડં છું.
આજે નાણે સ્વર્ગમાં મ્હેં ડોઝિયું કાઢું.

(હસ્તાંજલિ કરી રહી ભરતદેવ પાછે પગલે જવા માંડે છે.)

યોગીરાજ: તું યોગાશ્રમમાં આવ્યો હોત,
મહાયોગીઓની વિરક્ત જમાતનો
તો તું ગુરુ થાત.
યોગમાર્ગ ખૂવે છે,
સંસાર તે પામજો !
આર્યાવર્તના કેટલાક રાજકુમારો
જગતમાં જગત્ગુરુ થઈ નીચડશે,
યોગીજનોમાં અનાદિની એ યોગવાણી છે.

(ભરતદેવ આથે નય છે એટલે ગૌડવન ગજનવતા મેઘનાદ
સમા ઉચ્ચ મહાશબ્દે)

તવ ઘર્મણિ વર્તતાં શિવમ,
પુનરસ્તુ ત્વરિતં સમાગમઃ ;
અથિ સાધય સાધયેન્સિતમ,
સ્મરણીયાઃ સમયે વયં વયઃ

પ્રવેશ ચોથો:

ચોધરાજીનો રંગઅખાડો

(ઉજ્જયિનીના સીમાન્તે સોનેરી વાદળીઓના સમૂહ સમા વિશાળા ને હેમવર્ણા તાડવનની એક વિસ્તૃત કુંજને ધ્વજ પતાકા ને ધનુષ્યઆણનાં તોરણોથી શણગારી છે, વચ્ચે ચોધરાજીનો રંગઅખાડો છે. આર્યકુલના ને અવન્તી દેશના નીડર ને અત્રમેલા સહસ્રાવધિ ચોધરાજી, એક દક્ષિણ દિશા ખાલી મૂકી, ત્રિદિશમાં વનમાલામાં ઉભરાના બેઢેલા છે. રંગઅખાડાના કિનારા ઉપર કોઇ બીરાસને કોઇ ધનુષ્યસને કોઇ શરાસને એમ મગરમચ્છો સમા સુમટનાથો વિરાજેલા છે. મધ્યમાં આર્યકુલના ને અવન્તીદેશના રણધ્વજ, મન્દિરશિખરે ઉડતા ધર્મધ્વજ શા, ઉત્તુંગ લહરતા રોપેલા છે. બન્ને ધ્વજસ્થંભની વચ્ચે, આંધી બરછીઓના સમૂહ સમોવડા, આર્યસેનાસ્વામી સુમટપતિ ઉભેલા છે.)

આર્ય સેનાનીઓ: આર્યકુલનો જય હો !

(મોખરે અવન્તીકુમાર એમ અવન્તીનો સુમટસંઘ પધારે છે. પાછળ પાછળ વ્યાઘ્રામ્બરધારી આવે છે.)

અવન્તીના } :અવન્તીનાથનો જય હો !
ચોધરાજી }

(એક અવન્તીનો ને એક આર્યકુલનો એમ બે ઉદ્દગાતાઓ ઉદ્દમોધન ભણે છે.)

ઉદ્દગાતાઓ: જયતુ ! અયિ ! જયતુ ! જગન્નેધ ! ત્હારા.

કોટિ બડ વીરના શૌર્ય શું શૌર્ય હો !

કોટિ ગજસિંહના જોમ શું જોમ હો !

ક્રોડિ નરનારની ભક્તિ શી શક્તિ હો !

ક્રોડિ રવિચન્દ્રની કાન્તિ શી કીર્તિ હો !

હસ્તે બલપૂર હો !

પાવલે અભય હો !

નેત્રે સુરઅગ્નિ હો !

ભાલે જ્યજ્ઞયોત હો !

જયતુ ! અયિ ! જયતુ ! જગન્નેધ ! ત્હારા.

(ધનુષ્યટંકાર કરીને)

વીરત્વના દૂધના દૂધમત્ત યોધરાજો !

બળો છો તે ફરીથી સાંભળો.

પાંચ શરતો આજે ખેલાશે.

ત્રણુજીત્યું દળ રંગઅખાડો જીતશે.

અખાડામાં ઉતરે ત્હેમના યોધધર્મ,

તીરે ખેડેલાના પ્રેક્ષકધર્મ.

આર્યસેનાના ધર્મમૂર્તિ કાલિજરાજ

રંગઅખાડાના મહાઆચાર્ય છે.

ગદાપરીક્ષાથી સમારંભ મંડાશે.

(એ આર્યયોધ ને એ અવન્તીયોધ, સરોવરમાં તરતા નાવડા શા ઉલ્લાસલહરે લહરતા, રંગઅખાડામાં ઉતરે છે. વજ્રધન્વા આર્યયોધને ને વ્યાધ્રામ્બરધારી અવન્તીયોધને ખિરદાવે છે.)

સુભટપતિ:

શામળા શિલાદંડ શાં ઉભેલાં

આમલીનાં થડ છે પેલાં ચાર:

એક ગદાપ્રહારે ભાગવાના છે.

યોધરાજના બાહુબલના વજ્રપાત પારખશે તે.

(ગદાદગની પદવન્દના કરી આર્ય યોધમદ્દલ એક મહા-
ગદા ઉપાડી, વાયુખંડમાં પટા ફેરવી, દૃઢ પગસે જઈ એક
થડસ્થંભને મારે છે, ને પાડે છે.)

ત્રેક્ષકવૃન્દ: શાહ્યાશ.

(અવન્તીયોધ ગદા લઈને દોડે છે, જઈને થડને મારે
છે. થડ ડોલતું જે નથી.)

**અવન્તીના
સેનાનીઓ** } : (મસ્કરીમાં હસતાં હસતાં) શાહ્યાશ.

(ખીજે આર્યયોધ યોધરાજેને વન્દના વન્દી મહાગદા
ફેરવતો થડમાલાએ જાય છે, ને દૃઢ પ્રહારે થડને પાડી ત્રણ
કટકા કરે છે.)

ત્રેક્ષકવૃન્દ: શાહ્યાશ, યોધરાજ !

(અવન્તીનો ખીજે યોધમદ્દલ ઋત્વિજરાજને વન્દન વન્દી,
મહાગદા પારખી, ઉપાડી, સુસ્થિર ડગસે જઈ, એકલઉલા થડ-
દંડને વજ્રપ્રહારે ચૂર્ણ કરે છે.)

સર્વ ત્રેક્ષકગણ: ધન્ય હો ! એ સુમટનાથની મન્દારમાલા.

ઉદ્દગાતા: અવન્તીનાથનો જય હો !

(વ્યાઘ્રચર્મધારી નિજ વ્યાઘ્રામ્બર સંકોરે છે.)

ચાર તાડથંભે છોડ્યાં નાળિયેર છે,

ચક્ર છોડી યોધરાજે છેદવાનાં છે.

(એ આર્યયોધ ને એ અવન્તીયોધ રંગઅખાડામાં ઉતરે
છે. આર્યયોધ નેમ લઈ ચક્ર છોડે છે, થડને અચડાઈ પડે છે.
ત્રેક્ષકવૃન્દ હસે છે.

અવન્તીયોધ તીરછી દષ્ટે તાડમાલા નિરખી રહી ચક્ર
છોડે છે, ને થડને છોદે છે. પ્રેક્ષકમેદની અવાજ રહે છે.

ખીજે આર્યયોધ સુભટપતિના આશીર્વાદ લઈ દક્ષતાથી
લક્ષ્ય સાંધી ચક્ર છોડે છે; નાળિયેરને મધ્યમાંથી છેદી ઉપરની
અર્ધ જોપરી ઉડાડે છે. નીચેનું અર્ધ ફળ તાડથડની બેસ-
ણીએ જ બેસી રહે છે.)

સકલ } : ધન્ય હો ! યોધરાજ ! ધન્ય હો !
પ્રેક્ષકગણ

(ખીજે વિશાલાક્ષ અવન્તીયોધ આગમાં મીઠો ભરતો
નેમ લે છે, ને નેમ લેતાં લેતાં પગ લપસ્યે અંગુલિ ઉપરથી
ચક્ર પડી જાય છે.)

ઉદ્દગાતાઓ: આર્યકુલનો જય હો !

હવે સાંગપરીક્ષા મંડાશે.

લીમડાના થડમાં મારો, યોધરાજે !

ને વીધો સકલ સ્કન્ધબલથી.

(યોધચતુષ્પદ રંગઅખાડામાં ઉતરે છે. એક આર્યયોધ
શિક્ષાભારે લોહસાંગ ઉપાડે છે; ઉપાડતાં સાંગભાર નીચે આપ
રી દેહ નખી જાય છે. સાંગ ઉપડતી નથી, પ્રેક્ષકમેદની હસે છે.
અવન્તીયોધ આવી આર્ય યોધને છોડાવે છે, ને એ જ સાંગ
ઉપાડવા મથે છે, પણ ઉપાડી ઉપડતી નથી.

આર્ય યોધરાજ મહારથી, સુભટપતિને વન્દન વન્દી, એ
જ લોહસાંગ સ્કન્ધકંઠી ઉપાડી જમને નીચવૃક્ષના થડને
મારી આરપાર વીધે છે.)

પ્રેક્ષકજન: ધન્ય હો ! સુભટરાજને ધન્ય હો !

(ખીજે અવન્તીયોધરાજ સાંગ ઉપાડી વૃક્ષથડે જઈ સાંગ ફેંકે છે, પણ સાંગ વૃક્ષરાજના થડભાગમાં જ લોકાષ્ઠ થંભે છે.)

ઉદ્દગાતા: આર્યકુલનો જય હો!

(આય સેનાનીઓ ઉત્સાહમાં ડોલે છે, અવન્તીના યોધરાજોને ઝાંખપતી છાયા ચ્હડે છે.)

હવે રથ પરીક્ષા થશે.
પાણીપન્થા, પવનવેગી,
વીજળીધાવત, મનઉડન્તા,
અશ્વરાજો અવન્તીને ઝોળખાવો.
ચૌદ પળનું યોધાડિયું છે પ્રત્યેકને.

(એક આર્ય રથી રાતા અશ્વરાજોના મહારથને ખેડે છે. અશ્વરાજો અધ્ધર ઉડતા શા વિચરે છે: રથધ્વજ તો જાણે અન્તરિક્ષચીરતી મહાકટાર શો સોહાય છે. લોકસંઘ કુતૂહલ-લોચને નિરખે છે.)

પછી અવન્તીનો રથી અટાપટા અશ્વરાજોને રથે રંગમ-ખાડો ખેડે છે. બે પળ પછી અશ્વરાજો ઝાલ્યા રહેતા નથી.

ખીજે આર્યરથી દૂધન્દવરાવેલા શ્વેત અશ્વરાજોડોલે રથ ખેડે છે. અશ્વરાજોનાં ડોક લંક પદ પગલી જલનૌકાના અવ-મવો સમા ડોલે છે, ને વેગ પાણીના પૂર શો ઉછળે છે.)

સભામંડપ: શા ઘોડા ને શો રથી!

ધન્ય હો! ધન્ય હો!

(અવન્તીકુમાર ઉઠી કવચટોપ ઉતારે છે. મહામલ્લની આંખે એક મીટમાં ટુંગઅખાડાને માપી-મરી પી જાય છે.)

અવન્તીકુમાર: સૂત ! માર્તરથ લાવો મ્હારો,

પર્ણવર્ણ અલકાના અશ્વરાજ્ઞે વાળો:

મધ્યદેશના રણધ્વજથી સોહામણો.

(પર્ણવર્ણ અલકાના અશ્વરાજ્ઞેડયે। અવન્તીકુમારનો વ્યાઘ્રચર્મમહેલો માર્તરથ થનગનતે અશ્વે આવે છે. સુભટ-પતિની સમીપે જઈ અવન્તીકુમાર કરસંપુટમાં કરસંપુટ સંમેલે છે, કાલ્પિનરાજને વન્દન વન્દે છે. પછી સમરત સલાસંધને નમન નમી, અશ્વરાજ્ઞેને હેતને હાથે પંપાળા, રેનદોરી લઈ, તથે મ્હડે છે. થનગનતા ઘોડાઓ રથને થનગનાવે છે, ચાર પળમાં એ અશ્વરાજ્ઞે પવનવેગે ઉડે છે; ધરતીને જાણે રથચક્ર અડતાં જ નથી. રણનટડી શો રથ ફૂદડી ફરે છે, ને શીપ-મુગટ શો અવન્તીકુમાર ગાયે સોહે છે.)

આર્યસેનાનીઓ: ધન્ય હો ! અવન્તીકુમારને ધન્ય હો !

સલાસંધ: અવન્તીકુમારને ધન્ય હો ! (પડ્યો ઝીલે છે.)

(અશ્વશિરની નહાતી કિરીટપતાકાઓ જાણે પતાકાપરીધ શી બાસે છે; અશ્વપીઠની કલગીઓ જાણે કલગીમાત્રા શી ડોસી રહે છે; અવન્તીકુમારનો મુગટ અન્તરિષ્ટે કાંચનચક્ર રચે છે.

મુહૂર્ત વીત્યે રથ થંભાવી, સર્વવિજયી વિજેતા શા રંગ-અખાડાને નિરખતા અવન્તીકુમાર રથેથી ઉતરે છે. રથરશ્મિ-ઓ સૂતને સોંપી, અશ્વરાજ્ઞેને ધન્યવાદે થાયડી, રંગઅખાડાને ને સુભટનાયકોને નમી, ટોપકવચ પહેરી લે છે. સાગરની લહરી મોજાં મોજાં ઉપર ઉછળતી-ઝીલાતી ક્ષિતિજપાર જાય તેમ અવન્તીકુમાર માટેની જયધોષણીની લહરી ક્ષિતિજપાર ઉડતી ઉજ્જયિતીમાં જઈ ઝીલાય છે.)

ઉદ્દગાતાઓ: અવન્તીકુમારનો જય હો !

વ્યાધ્રામ્બરધારી: અવન્તીના અશ્વે તો ગાણે વીજળીજાયા.

મહારથી: ખરું જરૂરના છે એ વીજળેગી અશ્વરાજ્ને:
જયસ્વામીઓથી ભાગી જવાને કાળે.

(વ્યાધ્રામ્બરધારી બ્રુકુટિનું કાપચાપ ચઢાવી નિહાળી રહે છે.)

ઉદ્દગાતા: બે પરીક્ષાઓ આર્યવંશ હત્યો,
બે પરીક્ષાઓ અવન્તીદેશ હત્યો.
એક મહારથના બે અશ્વદેવ સમા
સરખા છે ઉભય યોધસંઘ.
હવે છેલ્લી પરીક્ષા છે આજની,
લક્ષ્યવેધી શમ્ભુગાણુની.
પેલા લતામંડપની લતાઝૂસો મંહી
માટીની ચકલી ચીં ચીં કરતી હડશે:
એને હૈયામાં વીંધવી ને પાડવી.
અવન્તીકુમાર લતામંડપના ન્યાયરાજવી છે.

(અવન્તીકુમાર દક્ષિણાદ લતામંડપ સમીપે સિધાવે છે.
સિંહ સરિખડા યોધરાજ્ને અખાડામાં ઉતરે છે. આર્યયોધ
સુમટપતિની ચરણુવન્દના કરે છે, ચાપને પણુછ ચઢાવે છે,
ખાણુ સાંધે છે. લતામંડપમાંથી ચકલીનો ચીંચીંકાર સુણી ખાણુ
છોડે છે. અવન્તીકુમાર લતામંડપમાં જઈ એક પીંછું ખરેલી
ચકલી ને પીંછું લાવી દાખવે છે. સમાજન મૂક રહે છે.)

વ્યાધ્રામ્બરધારીને અવન્તીયોધ વન્દે છે, વ્યાધ્રામ્બરધારી
એ યોધરાજ્ને ખિરદાવે છે. ખાણુ યોજી, ચીંચીંકાર થયે, શર

અં. ૨, પ્ર. ૪, પા. ૯૨

છોડે છે. લતામંડપની લતાડાળીને છેદી શર બાગીને લતા-
મંડપની બહાર પડે છે. ઉભય સેનાઓ હસે છે.

બીજો આર્યયોધ આર્યધ્વજની નિકટ જઈ ધૂલિ શિરે
ચઢાડે છે, એ ધૂલિથી હાથ પાવન કરે છે. ધનુષ્યટંકાર
ગમ્ગવી, પણુછ ચઢાડી, મહાશર સાંધે છે. સધળું શમશમાકાર
શાન્ત થાય છે. લતામંડપ મંહીથી ચીં ચીં શબ્દ સાંભળી ક્ષણેક
લક્ષ્ય ધારી બાણ છોડે છે. નાગ સરિખડું સુસવાટા મારતું
બાણ લતામંડપમાં પ્રવેશે છે. અવન્તીકુમાર લતામંડપમાં જઈ
શરવીંધી ફલજટકતી શી ચક્રી લાની ઉત્સુક પ્રેક્ષકવૃન્દને
દાખવે છે.)

અવન્તીકુમાર: ધન્ય હો ! એ સુમટરાજને ધન્ય હો !

રસિક જેમ રસિકાને દગબાણે વીંધે

તેમ ચક્રીતું હૈયું જ વીંધ્યું છે.

યશવર્તિની અવન્તીનો યોધરાજ હશે એ ?

આર્યસંઘ: આર્યકુલનો જય હો !

(અવન્તીના યોધરાજે ઝંખવાય છે.)

અવન્તીકુમાર: મહાજગત્ની દિશાદિશાઓમાં

આર્યકુલની અનન્તવાહિની કીર્તિ

આપોતકટોના શરઆપની જ પાંખે

ઉડે છે કે શું ?

સુલટપતિ: વીરત્વનાં મહાકાવ્યોમાં યે

આર્યોનાં યશોગાન છે જ:

પણ આર્યકુલના અક્ષય કીર્તિલેખ તો

આર્યત્વમન્ત્રોની વેદસંહિતાઓ જ છે.

ભરતદેવ દેહના રાજવી નથી,
આર્યકુલના ઉરના રાજવી છેઃ
દેશદેશના દિલના રાજવી છે.

(ખીજો અવન્તીયોધ આવી બાણને પણછ ચ્હડાવતાં
એક ચાપ ભાગે છે. ખીજું ચાપ ચ્હડાવી, ચીં-ચીંકાર સંભ-
ળાયે, બાણ છોડે છે. લતામંડપની લતાઓમાં બાણ અદૃશ્ય
થાય છે. લતામંડપમાં જઈ ક્ષણેક પછી બાણત્રટકતી પાયવીંધી
ચકલી લાવી લોકસંઘને દાખવે છે.)

અવન્તીકુમાર: પાય વીંધ્યો છે, હૈયું નહીં;
આંખ ને કાન વચ્ચેનો
બે તચ્ચનો ફેર પડ્યો.

સુભટપતિ: એટલો તો પવનસહરી ચે પાડે;
શરને એટલું તો ગિનાવે.
અવન્તીયોધની નેમ સાચી હતી.

(યોગમથી ઉંતરતા પૂર જેવા યોધરાજો રંગઅખાડામાં
ઉભરાય છે. વિજેતા યોધરાજોને માથે ઋત્વિજરાજ મન્દારમા-
લાઓ ધરાવે છે.

સુભટપતિ ને અવન્તીકુમાર જતી વેળા પરસ્પરને વીરવ-
ન્દના કરે છે.)

અવન્તીકુમાર: પરસ્પરના ગુણ પારખ્યા આપણે.
આર્યો આવા મહાશય હોય,
અનુભવથી તો આજે જ જાણ્યું એ.

સુભટપતિ: સજ્જનોનો સમાગમ એટલે જ

પરસ્પરના શુભોની પારખ ને લેવદેવ.
આપ પણ આર્યગોત્રી જ છો.

• ઋત્વિજરાજઃ અવન્તીના યોધરાજે ચે
હાર્યા જીત્યા જોવા છે.
અવન્તીનાથને અમ વીરવન્દના કહેજોઃ
કહેજો મધ્યદેશમાં ચે નરપુંગવો છે.

સુભટપતિઃ ખોસો, સહુ યોધરાજે !
ધર્મયુધ્ધનો જય !

સકલ સેનાનીઓઃ ધર્મયુધ્ધનો જય !

(સેનાનીઓ ને લોકસંઘના જયનાદથી તાડવનનાં મહા-
પાંદડાંઓ ડોલી ઉડે છે. વેરાતા સુભટો ઉપર અને સ્થિતપ્રજ્ઞ
લહરતા આર્યકુલના ને અવન્તીદેશના રાજધન્યને ઉપર પૂર્ણિ-
માનો ચન્દ્રદેવ કિરણો વરસાવતો ઉગે છે.)

પ્રવેશ પાંચમો:

ગંગાદ્વાર

(ગંગાદ્વારની એક અન્ધારગુફાને વિશાલ દ્વારે જે અન્ધારમૂર્તિ પ્રચંડ દ્વિયુગ્મો દ્વારપાલ ઉભા છે. ગુફાના ગિરિ-
ઢોળાવ ઉપર વનકુંજમાં મેઘાડમ્બર શા સથન ઘટાધેરાવે ને
કાલજ્વળી લટકતી જટા શી વડવાઇએ શોભતો વડતો છે, ને
વડલાઝાએ ભીપણુમન્યા વડડાંજળીથી પંખો ખાતી એક ડાળુને
અઢેલી ઉભી છે. ગુફા ફરતી પાણીની ભૂલભૂલામણીની કુદરત-
ગૂંથી જાળ પથરાયેલી છે, ને મંદી લાંબા ધાસ ને ઉચ્ચાં
નેતરજ્વળ્ય હ્રિયાં છે. મેઘલી અમાસની અન્ધારી રાતની
કાલિમા સર્વત્ર આચ્છાદાયેલી છે. સર્વે મૂક છે. પાછળ આઘે
મહાસાગર લહરતો દેખાય છે.

વડડાંજળીએ પંખો ખાતી ભીપણુમન્યા કુંજઢોળાવેથી
ઉતરી ગુફાદ્વારમાં જાય છે. ઉપર કુંજમાં એકાએક દીપમાલા
પ્રગટે છે, ને વડની ડાળાડાળીમાંથી દેવાંગના ઉતરે છે: નીચે
પશ્ચવપધારીમાં પેઢેલી વસુન્ધરાને કમલપત્રથી પંખો નાંખી
ગીત ગાતાં ગાતાં ઉઠાડે છે.)

દેવાંગનાઓ: (આસ્વાસનનું ગીત ગાય છે.)

પેલા આભઝરેખે અભંગ

સજની ! સ્વર્ગનાં વાગે મૃદંગ.

ધીરાં હો ! ધીરાં, હૈયાં શાં, વાગે,

જગમાં પડે પડછન્દ:

ધિનિકિટ ધિનિકિટ મધુરાં શાં ગાજે

આયુષ્યના આનન્દ:

પેલા અભઝરૂપે અભંગ
સજની ! સ્વર્ગનાં વાગે મૃદંગ.

(સૂતેલી વસુન્ધરા, થાક્યા જેવી, એક દેવાંગનાને અદેલી
એસે છે.)

ઉર-ઉરને આમન્ત્રણ આવે,
ચાલ સખિ ! દેવદારઃ
પ્રેમનો પારાવાર ડોલે ત્હાં,
પૃથ્વીમાં સ્વર્ગ ઉતારઃ
પેલા આભઝરૂપે અભંગ
સજની ! સ્વર્ગનાં વાગે મૃદંગ.

(એક દેવાંગનાનો ખભો ટેકવી લયડતી શી વસુન્ધરા
હલીલી થાય છે. લતામંડપેથી દિશદિશમાં લટકતી પ્રકૃત્વે
નવરંગ વેલીઓ શી દેવાંગનાઓ ફરતો ઘેર રચે છે.)

વસુન્ધરાઃ (પ્રાકૃતિક વીરત્વનો પ્રયત્ન કરતી)
કય્હાં છે મહારાં બાણચાપ ?

(હાંફતી હાંફતી)

લાવો, દેવાંગનાઓ ! મ્હને આપો એ,
દિશાઓ ! મ્હને દાખવો એ.

(થાકથી થાકી ગયે ઉભરો ઉતરવાં)

અવન્તી ! કય્હાં એ મહારી અવન્તી !
લક્ષ્મીમ્હોરી ને સરસ્વતીશણુગારી,
ને કય્હાં આ અન્ધકારની ગુફાઓ ?
કય્હાં એ પૂર્ણિમા ? કય્હાં આ અમાસ ?
ત્હાં મહારા જીવનનો દિવસ હતો,

અહીં મહારા જીવનની રજની છે.
 ક્યાં એ શિખાના સ્ફટિક ઘાટ ?
 ક્યાં એ મહાકાલેશ્વરની સાયંઆરતી ?
 ક્યાં એ ગન્ધવતીની જલક્રીડા ?
 ક્યાં એ મણિમંડિત પુષ્પપરિમલિત
 સૌન્દર્યયૌવનને કુંકુમપત્રલે સુહાતી
 હવેલીઓ ને રાજપ્રાસાદોની હર્મ્યસ્થલિઓ ?
 ક્યાં એ પુણ્ય ને કલ્યાણના ક્યારા,
 ને ક્યાં આ અધાર એકાન્ત ?

એક દેવાંગના: આકાશની યુક્તિઓ યે એવી છે.

બીજી દેવાંગના: વિમાન તેડાવ્યું છે, આજે આવશે.
 પૃથ્વી નક્ષત્રી થઇ હશે,
 રાજકુમારીને દરયુપાશમાંથી કે નહીં ઘેરાવે,
 તે અમે ઉપાડી જઈશું આજે
 સોહામણી સ્વર્ગને આંગણે
 અમારી દેવપાંગો ઉપર.

ત્રીજી દેવાંગના: ચન્દ્રાનન સરોવરના ચન્દ્રમહેલ કરતાં
 મહાવન ક્યાં આછાં અધાર છે ?

વસુન્ધરા: એ જ બૂલ ખાધી, દેવકુમારિકે !
 મહારાં ચાપળાણુ ઉતારી
 મહાવનના એકાન્તે આડવી સંચરી.
 ને ત્રિલોકના પરમ સુભટદેવને યે
 મહાવનમાંથી ન તો જયા દીધો.

ભરતદેવ ! તહમારી અપરાધણુ છું.
 અવન્તીકુમારીની સરોવરકુંજેમાં
 કાઈ એ મૃગયા ક્રમ ખેલે ?
 એ અતિભાવથી તહમને અપમાન્યા,
 સ્નેહને અવગણી જવા એ દીધા.
 પ્રેમપાશે રોક્યા હોત,
 કીકીમાં પૂરી રાખ્યા હોત,
 ચન્દ્રમહેલમાં કેદી કીધા હોત,
 તો દિશાઓ ગાળે છે જેની હાકલથી,
 સહ્યાં જતાં નથી જેનાં યશોગાન
 ધૃષ્ટિાળુ અવનીપતિઓથી,
 તે રાજમુગટ વીરવીરેન્દ્ર
 મ્હારી ઢાલ થઇ ઉભત.
 દસ્યુઓ એટલા પ્રારબ્ધી:
 મ્હારાં એટલાં પ્રારબ્ધ ઓછાં.
 ગંગાદ્વારનાં તીર્થ કરવાં એ
 આમ સરજ્યાં હશે મ્હારે.

(સહિયરને સ્કન્ધે લટકી ટહેલે છે. નીચે યુદ્ધ કરતાં
 અન્ધારપછેડા ઓઢી કેટલાક માણસો આવી પથરશિલા-
 ઓ શા અડોલ ને અબ્ધય સ્થપાઇ ખેસે છે.)

આભમાંથી તારાઓ વીણી વીણી
 મ્હારે ઓઢણીમાં ગૂંચવા હતા;
 ભરતદેવ ! ત્હારો સ્નેહ પામવો
 એટલો અધરો ને અણુમૂલો છે.

એક દેવાંગના: ચન્દ્રમા આધે ઉડે છે,
પણ આંખમાં આવી વસે છે.
વસુન્ધરા ! ઉપનિષદોને જૂલી કે શું ?
આધેમાં આધે, પણ પાસેમાં પાસે.

વસુન્ધરા: એ તો પરમેશ્વર,
નહીં કે પ્રીતમદેવ.

બીજી દેવાંગના: તારા પ્રીતમને પરમેશ્વર માન,
એટલે ઋચા સાચી પડશે.
સર્ચના મનોવેળી પ્રકાશ શો
અધધડીમાં આકાશો ઓળંગી આવશે.
ભરતદેવને તું ઓળખે ?

વસુન્ધરા: હું મૂને ઓળખું છું,
હું તહમને સહુને ઓળખું છું,
ભરતદેવને એથી અધિકા ઓળખું છું.
બાણ ચરો કે આવી ઉભરો અંહી.
આર્યદેશે ઉમેલા સર્ચનારામણને
કાણુ ન ઓળખે ?
યુગયુગના યુગધર્મ શીખવનારને
કાણુ ન પિછાને ?
મગનની ઝાલરે ઝાલરે
અલેખેલા છે એના તો નામાક્ષરો:
આંખ ઉઘાડે તે વાંચે.
મહારા ઉરસિંહાસને વિરાજતો પ્રભુ,
મહારા કીકીમંડળે નાચતો નટવર,
એને ચે હું ન ઓળખું ?

અં. ૨, પ્ર. ૫, પા. ૧૦૦

ભીષણુમન્યા: (ગુફાદારમાંથી બહાર આવીને)

મહાગુફા સંજ્ઞા છે

પદ્મણીના નરમેધને કાળે.

વડલે વાંદરાં ઉભરાય એમ

ઉભરાશે હવે અંહી દસ્યુપરિવાર.

પદ્મણીને તેડી લાવું ગુફામન્દિરે.

(ભીષણુમન્યા કુંજચ્છદાવે ચ્છડે છે. ભીષણુમન્યાને આવતી નિરખી દેવાંગનાઓ વડલામાં અલોપ થાય છે, તે પાછળ અન્ધકાર મૂકી દૈવી દીપમાલા હોલવાઈ જાય છે.)

લાંબા વાંસસ્થંભને આધારે જલભૂલભૂલામણીનાં ગંડેણુ
દ્રુદતો-ઓળંગતો દસ્યુસંઘ દિશદિશમાંથી આવી ગુફાદારે ઉભ-
રાય છે, વનનાય માટે છે.)

એક દસ્યુ: અહ્યો ! દાદો આવ્યો છે.

બીજો દસ્યુ: દાદો તો દુઃખ ટાળશે.

દસ્યુસંઘ: હો સોમદેવ ! આયમી મા જઈશ,
કે ભરતી ડાલે ભલી રે;
હો સોમ ! ત્હને પોપચેથી પીશ,
કે ભરતી ડાલે ભલી રે.

હો સોમ ! ત્હારાં કિરણોનાં ખાણુ,
કે ભરતી ડાલે ભલી રે;
હો સોમ ! એ તો વીંધે પંચ પ્રાણુ,
કે ભરતી ડાલે ભલી રે.

(એક લબ્ધમૂર્તિ દાદો ને એ દાદાનો સાગરીત બે ગુફામાં
નય છે; દસ્યુકુલ તહેમને પાયે લાગે છે.)

લીપણમન્થા: જગતની ઓ પદ્મણી !
એ ધડીનાં ધડિયાળાં વાગે છે
કે જ્ઞહારે જીવ ને કાયા જૂદાં પડે છે.
ગંગાદારનો ઉદ્ધાર આધો નથી.

વસુન્ધરા: એકનાં મૃત્યુથી અનેક ઉચરતાં હોય
તો એકે મરવું જ નોંધએ.
એક આર્યાના બલિદાનથી
દસ્યુકુલ ઉદ્ધરશે આજે.
આર્યત્વને એથી અધિકું બહાલું થું ?
ચાલો, હું સંજ્ઞા છું યજ્ઞમાં હોમાવા.
હુતાશ તો સુપ્રોજ્જવળ છે ને ?

લીપણમન્થા: મહાગુફા એ સંજ્ઞા છે
પદ્મણીના નરમેધને કાળ.

(બન્ને ઉતરવા માંડે છે. ઉપર પશુ શિલાઓ જેવા
કૂટસ્થ અન્ધારપછેડો ઓઢેલા માણસો આવી કામઠામ સ્થપાયા
છે, નીચે ગુફાદારે દસ્યુઓનો વનનાચ ચાલતો જ હોય છે.)

દસ્યુસંઘ: હો સોમ ! તારી ચન્દનીને તીર,
કે બરતી ડાલે બહી રે:
હો સોમ ! હું તો પ્રેમનો અગીર,
કે બરતી ડાલે બહી રે.

હો સોમ ! ત્હારા મણિથી જડાવ,
કે ભરતી ડોલે ભલી રે;
હો સોમ ! મ્હારી મહારાણી લાવ:
કે ભરતી ડોલે ભલી રે.

(હારે હારે ચાલતી પૂર્ણિમા ને અમાસ સમોવડી વસુ-
ન્ધરા ને બીષણુમન્થા નીચે ગુફાચોકમાં આવે છે.)

અધોરનાથ: જળદેવના ઘોડાઓ ! નિરખો
નરમેધના મહોત્સવની મહારાણી.

(વનનાય અટકે છે. દરયુસંઘ વસુન્ધરાના અળહળતા
વર્ચસ્વદર્શને દર્શનમુખ થાય છે: કાઈક દંડવત પ્રણામ કરે છે.

ત્હાં ગુફાધુમ્મટની એક મહાશિલા એક દરયુમાથે ઉપરથી
પડે છે.)

બીષણુમન્થા: દેવી કાપ્યાં છે, મ્હારા વરુઓ !
પદ્મણીના નરમેધે ધરપાશે !

(ગુફા ઉપરથી બીજી મહાશિલા પડે છે. દિવાલો કમ્પે
છે, સારી ચે ગુફા ધૂળે છે.)

ગુફામાંથી } : મ્હારે નરમેધ નથી જોઈતો.
ધોપણા

(ગુફાનો ધુમ્મટ પડે છે.)

અધોરનાથ: તો પદ્મણી નહીં મ્હણવિયે, મા !

(દાદાનો સામરીત ધૂણુતો ધૂણુતો ગુફામાંથી આવે છે,
પાછળ વિશ્વાલાક્ષ દાદો પધારે છે)

દાદો: બૂલી ગયા ? પૂર મ્હડી
પૂત્રોને તાણી ગયાં તે ?
બૂલી ગયા ? પુત્રીઓને
મધ્ધરો પી ગયા તે ?
બૂલી ગયા ? સાગરભરતીમાં
સંધ ખેંચાઇ ગયા તે ?

(ધીરે ધીરે આખી યે ગુફા પડે છે, ઉપરનો વડલો
ક્ષત્રી-નખી જાય છે.)

અધોરનાથ: મ્હારી પુત્રી મર્ધ.

લીલણમન્થા: મ્હારો પુત્ર ગયો.

દાદો: જૂવો ! ગુફા જમીનદોસ્ત મર્ધ.
શિલાઓ માત્ર પાછળ રહી.
શિલાઓ ! ફાટો, ને માણસ થાવ—

(શિલાઓ ફાટી મંહીથી આર્થ ચોધરાજે નીકળે છે.)

લીલણમન્થા: આ નવો દાદો તો મહાજાનકુમારો:
જાણે દેવનો દીકરો.

દાદા: અધોરનાથ ! ભરતી નહીં ઉભરાય,
પૂર નહીં છલકાય કાંઠા જ્ઞહાર,
મધ્ધર નહીં મારે આજ પછી.

લીપણુમન્થા: અમારું એ જ વીનવાણું છે;
અમારાં બાલકોનો ઉદ્ધાર.

દાદા: અન્નનાં બાલક ઉદ્ધારશો,
તો જ ત્હમારાં મે ઉદ્ધરશે.

(વજ્રધન્વાને)

વજ્રધન્વા ! શરધારાઓ વરસાવો,
વેલુબન્ધ વીંધો પેલો,
જલપૂરનો કોટ થઈ ઉભેલો.
અખંડ વહેવડાવો ભાગીરથીનાં પાણી.
સંગમજ્ઞહારું ખુલ્લું કરો
ભાગીરથી ને મહાસાગરનું.

અધોરનાથ: ભાગીરથી ન ઉભરાય—

(બાણુધારા વરસાવી વજ્રધન્વા વેલુડાંડો તોડે છે; ભા-
ગીરથી સાગરમાં વહેવા માંડે છે; પૂર ઉતરે છે; પટ મંકારાય
છે; ફરતી પથરાયેલી—વેરાયેલી પાણીની જૂલજૂલામણી મટી
એકપટ ગંગાનદ થાય છે. દાદાને બધો દરયુસંધ ચરણવન્દના
કરે છે.)

દરયુઓનો મુખી: આ તો અજળ જાદુગારો !

નદીને કહે આમ જ,

ને દરિયાને કહે આમ કર:

ને નદી ને સાગર એનાં કહ્યાં કરે !
અજળ, બાપજી ! અજળ છો અવની
બીજો એવો નથી દીડો.
પરમેશ્વર એવો હોય તો ભલે.

(દસ્યુસંઘ હસ્તાંજલિની પ્રણિપત કરી ઉભો રહે

વજ્રવંશવાઃ ઓળખો છો એ કાણુ છે ?
આર્યાવર્તમાં ઉગેલો સૂર્ય, ભરતદેવ.

અધોરનાથઃ સૂરજ રહામે તે કાંઈ થવાય ?

ભીષણુમન્યાઃ સૂરજ તો અજવાળાં કરે ને ?

ભરતદેવઃ અધોરનાથ ! ભીષણુમન્યા !
જલદેવતાનાં બહાદુર સન્તાનો !
અગરચન્દનનાં બારણાં પાકવીશ,
દેવીનું નવમન્દિર ચણાવી સ્થાપના કર

(ભીષણુમન્યા વસુન્ધરાને બ્રહ્માંચ ઝાલી તેડી લાં
સ્થાનામાં ચાલતી જેવી વસુન્ધરા આવે છે.)

ભીષણુમન્યાઃ લે, બાપજી ! ત્હારી પત્નણી.

અધોરનાથઃ ગંગાદારના દસ્યુસંઘને
નરમેધના શપથ છે આજથી.
દસ્યુઓ ત્હારા ઘસ છે, દેવ

લીલજીમન્થા: અમે તો ત્હારી પૂજા માંડશું, દાદા !

ભરતદેવ: નહીં, સાગરનાં સન્તાનો ! કદી નહીં:
મનુષ્યપૂજા ન હોય મહીતલમાં.
પૂજા પ્રભુની, કે પ્રભુના અંશની.
જેનાં કિરણે સાગર સળકે છે,
ઉભરાય છે તે ઓસરે છે,
અમૃતનાથની એ સામપૂજા જ શોભે
સાગરહૈયે રમન્તાં જલધોડલાંઓને તો.
તીર્થવાસીને મા પજવશો,
એટલી મ્હારી આજી માનજો.

(ભરતદેવ ને વસુન્ધરા અન્યોન્યને ઓળખી પરસ્પરની
આંખોમાં જ ધડીક અનિમિષ નિહાળી રહે છે. એ નયનદોરે
નટવર શા કંઈ કંઈ ઉરભાવ નાચી જાય છે. ઉભય અવાક છે,
ઉભય ગતિમૂલ્યાં છે.)

ભરતદેવ: (થોડીક વારે આત્મભાન પાછું જાગતાં)
સુભટપતિ ! પૃથ્વીની પદ્મણીને,
અવન્તી દેશની રાજલક્ષ્મીને
અવન્તીનાથને જઈ સોંપી આવો.
કહેજો, અવન્તીયથ તે પૌરવકીર્તિ છે.

વસુન્ધરા: (પલકપલકે ભરતદેવ ભણી, ઉડતી ચકલીની
પાંખ સમી, મીટ ભરી લેતી ને સાળુની
સેંથીકાર સંકારતી સંકારતી સ્વગત)
એમ થતું હતું કે

કાણુ જાણે શું યે કરશે.
હાથ, હવે અવનતી જવાશે.

(આર્યસુભટો વસુન્ધરાને લઈ ચાલવા માંડે છે ત્યાં
અન્તરિક્ષને વડેથી દીપમાલા પ્રગટે છે, ને દેવાંગનાઓ
પ્રત્યક્ષ થાય છે, ને ભરતદેવને દેવકૂલડે વધાવે છે. ભરતદેવ
જયસ્થંભ શા અટોલ સ્મિતમુદ્રાએ ઉભેલ છે.)

દેવાંગનાઓ: રાજરાજેન્દ્રનો જય હો !

છે, ને ઉઘાડશે આપનાં
રસરાજવીનાં એ રસલોચનો ?
ને નિરખશે તડકડતી પ્રેમખંખિણીના
હિડતા ને ઉછળતા એ ઉરભાવ ?
પ્રેમદાના પ્રેમને પુરુષો પિછાનશે ?
કે નહીં પારખે કહી યે ?

પ્રીછળે એ પ્રેમને, હો પૌરવકુલભોર !
આપ ચન્દ્રદેવ, એ ચતુરા છે કે ચાર.

આલકાડે હિંબા જમ કરો છો ઝાકઝકાર:
એક એને નહીં ઉભળો ? અમૃતના ચોર !
આપ ચન્દ્રદેવ, એ ચતુરા છે ચકાર.

આહું જૂવે, પાહું જૂવે, સંકારે સાળુકાર;
અણુબોલી હિડતી કરે આંખડલી મદ્દશોર:
પ્રીછળે એ પ્રેમને, હો પૌરવકુલભોર !

અં. ૨, પ્ર. ૫, પા. ૧૦૮

(છેલ્લું ચરણ ગાતાં ગાતાં સહુ દેવાંગનાઓ વસુન્ધરાને
પોતાની પાંખે બેસારી આકાશમાં ઉડી જાય છે. સ્વર્ગે પાછી
સિધાવતી ઉર્વશી પાછળ પુરુરવા તલકતી આંખે નિહાળી
રહ્યા હતા તેમ ભરતદેવ આછી-આછી ચતી વસુન્ધરાની
પાછળ નિરાશા ને અભિલાષાની લોલવિલોલ નજરો ફેંકતા
ભાગીરથી આરે રહે છે.

ભાગીરથીને સ્હામે તીર અવન્તીકુમાર ને તેમના વ્યાધા-
ખરધારી ચોધરાળે આવી પહોંચે છે.)

રાજર્ષિ ભરતઃ—

અંક ત્રીજો

પ્રવેશ પહેલો:

મહાકાલેશ્વરની સાયંઆરતી

અવન્તીનાથ: ઉજ્જયિનીના સાગ્યવિધાતા ! નમસ્તે.

(અન્તર્ધડમાં મહાકાલેશ્વરજીની સમીપ યોધરાજને નિહાળી રંગમંડપના ગર્ભદ્વારમાં જ થંભી જાય છે.

(શિપ્રાને આરે મહાકાલેશ્વરના શિવમન્દિરમાં સાયંકાળના આછા પડછાયા, પ્રકાશ ને અન્ધકારના ઉજ્જમાળા ગાલીચા શા, પથરાયેલા છે. રંગમંડપમાં ને જ્યોતિર્લિંગના ગર્ભદ્વારમાં ઘેરાશ ગાદ ઝોરખાએલી છે. પરબ્રહ્મને જાણે મહામાયાનાં આવરણ ચ્હડતાં હોય ને નવબ્રહ્માંડ સૃજતાં હોય તેમ એ કિરણગૂંથણીમાં, તેજતિમિરની એ સન્ધિકામાં કંઈ કંઈ સુજનો તરવરતાં હોય છે.

(મહાકાલેશ્વરજીના જ્યોતિર્લિંગ સન્મુખ ટોપકવયધારી પ્રચંડ કે મહાયોધ હસ્તાંજલિ કરી રહી વિરાજેલ છે.)

મહાયોધ: નમસ્તે ! મહાદેવા ! નમસ્તે !

બ્રહ્માંડના કલ્યાણુનિધિ શિવજી ! નમસ્તે !

આર્યાવર્તના અન્ધકાર ઉતારવા

દિશદિશને દેવવન્દ્યા ખોળે

દાદશ જ્યોતિર્લિંગ પ્રગટ્યાં:

અબ્રહ્મણ્ય ને અનાર્યતા તહો ચે હજી,

વસ્ત્રોમાંની કરચલીઓ ને ઝાલરોની પેઠે,

સન્તાયાં છે આર્યાવર્તમાં ઠામઠામ.
 ષડછાયા વિનાનો દિવસ,
 અન્ધકારના ઓળા યે વિનાની પૂર્ણિમા,
 જગતમાં હિગશે કદી યે ? પ્રભો !

(આશ્ચર્યનયને ને કૌતુકમુદ્રાએ આજનખાહુ અવન્તીનાથ
 વીરત્વનીતરતા યોધરાજની આરતી સાંભળી રહે છે.)

મધ્યાહ્નના મહાપ્રતાપી માર્તંડદેવનું
 મધ્યાકાશમાં સિંહાસન મંડાય છે,
 તેમ મધ્યદેશને પુણ્યહિષ્ણે
 મંડાયું છે મહાકાલેશ્વરજીનું દેવતપ્ત.
 સૂર્યમાલામાં સૂર્યરાજ છે
 તેમ આર્યાવર્તમાં છે મહાકાલેશ્વર.
 કલ્યાણનાથ ! કાળના યે કાળ !
 સર્વજેતા મહાકાલના યે જયપતિ !
 જગતને તહમારું શરણું જ સાચ્યું છે.
 દુનિયાના વિનશ્વર મહાદરબારમાં
 શાશ્વત ને ચિરંજીવ ને કાલાતીત
 આપ જ છો એક ભદ્રકાલીશ્વર.
 સંસારસાગરમાંની તરણુતારિણી દેવનૌકા
 જીવનતીર્થની તો એક આપ છો.

અવન્તીનાથ : (ન રહેવાતાં-ન રહેવાતાં અમૃત્કાંધને)

યોધરાજ ! નમસ્તે !
 મહાકાલેશ્વરજી છે મધ્યદેશનું દેવછત્ર.
 ભક્તી સરસ્વતી શુદ્ધિ પ્રભા

-સહુ પ્રપુલ્લેલી પુણ્યલતાઓ છે
એમનાં દેવમૂલાં કિરણમંડલમાંથી.
એ ચન્દ્રમૌલીશ્વરને ભાગ્યદેશે તગતગતી
ઉજ્જયિની તો ચન્દ્રકલા છે.

યોધરાજ: અવન્તીદેવનું રાજવેશુ ખોડું ન હોય.
એ ચન્દ્રજ્યોતનાં છે અમૃતઅંજવાળાં
ઉજ્જયિની ને ઉજ્જયિનીવાસીઓનાં.
જેવાં ચન્દ્રકલાનાં કિરણો ઉડે છે,
એવાં ઉડે છે ઉચ્ચાં
ઉજ્જયિનીનાં જે ભાગ્યકિરણો.
સારા જે આર્યાવર્તમાં સોહાશે.

અવન્તીનાથ: યોધદેવ ! આર્યયોધ જણાવ છે.
ઉજ્જયિનીને જીતવા પધારી
ઉજ્જયિનીને પિરદાવો છે.
ઉજ્જયિનીનાથને ઋણુબારે ચાંપો છે.

યોધરાજ: અવન્તીદેવ ! ઉજ્જયિનીને પિરદાવવી એટલે
આર્યોને કાળે ઉજ્જયિની જયધર્મ્ય ભાખવી.
સાફ ન હોય, અવન્તીદેવ !
જીતવાને તે યોગ્ય ન હોય.

અવન્તીનાથ: યોધરાજ ! આર્યો શું વાંછે છે ?
ઉજ્જયિનીનો જય, કે ઉજ્જયિનીની મૈત્રી ?

અં. ૩, પ્ર. ૧, પા. ૧૧૪

યોધરાજ: આર્યો ઉજ્જયિનીની મૈત્રી માગે છે.
સરસ્વતીનું ધામ, લક્ષ્મીનું મન્દિર,
સુજનતાના પ્રાસાદ સમી ઉજ્જયિની
આર્યતાની અરિ ન હો:
આર્યાવર્તમાં ઉતારેલી ગ્રહમાલા શાં
વેરાયેલાં તીર્થોની તીર્થરક્ષાના
સદ્ધર્મદિગ્વિજયમાં
ખલાવર્તના ભરતરાજની સંગાથી હો:
આર્ય યોધગણનો એ મહાશય છે.

અવન્તીનાથ: અવન્તીની સમશેરે વીજળીપાયેલી છે,
અવન્તીનાં વજ્રચાપ ને શરભાયાં
વિશ્વકર્માનાં ધડેલાં-ભરેલાં છે.
એક મહાઅંગ્રામ પછી મળીશું,
બેળા બેસી શોધીશું ભાગ્યલેખના મન્ત્રો.
પણ યોધરાજ! આર્યોને જઈ ફૂટેજો,
અવન્તીનાથે આર્યદેવના ઋણિ છે.
કિષ્કિન્ધાની મહાવાનરસેના,
મહા માસના અણુધાર્યા મેધગોરગલા શી,
ઉજ્જયિનીને ગમ રાતે ઘેરી વળી,
શિખ્રાનાં પાણી ફૂહોળાં ક્રીડાં,
મહાકાલેશ્વરનો ધ્વજદંડ ઉતાર્યો,
ત્યાં, અવન્તીયોધગણ આવતાં-આવતાંમાં,
એક આર્ય યોધરાજ પધાર્યો.
ગિરિશિખર શો પ્રચંડ,

ગરડરાજ શો ધૂમતો,
વીરમુગટ શો પરાક્રમીઃ
પ્રભાઓના પ્રારબ્ધનો ધડનાર,
અવનીતલવાસી જાણે સહ્યા.
એના રથચક્રથી ધરણી ધ્રુજતી.

યોધરાજ: એવા નહીં, તે આર્યયોધ નહીં.
આર્યો તો આભના આધાર છે:
પણ ગૌરવ તો ગુણપારખનું.

અવન્તીનાથ: ઉખાડ્યું રાયણું એક વૃક્ષ,
કીધી એની મહામદા,
તે ક્ષિષ્કિન્ધાના પશુદળને
દબ્યું-કંઈ દબ્યું એ યોધરાજે !
આભ ને અવનીની વચ્ચે
કાલચક્ર માનવળતને દળે છે તેમ.
ઉજ્જયિનીને ઉગારી એ યોધદેવે.
હનરો વચ્ચે એક ધૂમતો,
જલમેળાંઓ વચ્ચે જાણે જ્યનોકા.

યોધરાજ: આર્યો તો અમૃત પી અવતર્યા છે.
દેવદાનવના સાગરમન્થનકાલે
દેવોએ પીતાં વધેલું અમૃત
આર્યકુલને પાયું હતું અમરનાથે.

અં. ૩, પ્ર. ૧, પા. ૧૧૬

અવન્તીનાથઃ દુશ્મનના દુશ્મન શુ તો દોસ્તી
સાંધે અવનીના અવનીપાલો.
આ તો અવનીપાલ જ નહીં,
દેવકુલનો જાણે દેવપાલ.
અવન્તીને ઉગારી એ અરિદેવે.

યોધરાજઃ જા, કપટ, પીઠના ઘા,
દુશ્મનના દુશ્મન શુ મૈત્રી,
પાંખ કાપી ઉડાડવાં ને વીંધવાઃ
એ આર્યનીતિ નથી, અવન્તીદેવ !
ઉજ્જયિનીને ઉગારી છે તે અપનાવવા.
અવન્તીને આર્યો અખંડ વાંછે છે.
કિષ્કિન્ધાની વાનરસેના
અવન્તીની દ્વારે ખંડિત કરે,
દારખંડાયેલો યે એ ચન્દ્ર જીતવો
આર્યોને તો અપયશ જ છે.
ઉજ્જયિનીની પૂર્ણિમાને જીતવાના
આર્યોના છે વીરઅભિલાષ.
અસ્તંગમિતમહિમા ઉજ્જયિનીને જીને,
આર્યોનો યે મહિમા તો
એટલો ઓસરી જાય યશભુવાગથી.
અવન્તીના મધ્યાહ્નના સૂર્યથી
બ્રહ્માવર્તના મુગટને વધાવવો છે.

અવન્તીનાથઃ સૂરજ સ્થામે યે ઉઘાડી આંખે ચાલો
એવા છે આર્યરાજ, યોધદેવ !

આજીઆપ ને ટોપકવચ તો
 અવન્તીયોધરાજેનાં યે છે અજ્ઞેયઃ
 સૂરજની કિરણવેલ સમી
 સોનાવેલે શણગારેલાં.
 પણ આર્યોનાં તો શસ્ત્રઅસ્ત્ર જ ન્યારાં.
 ભરતદેવને લાથે ભર્યાં છે
 હૈયાને નાથતા ઋણુપાશઃ
 ને સિંહને ય જાણે નાથે છે
 સુજનતાના એ ઋણુદોરથી.

ચોવરાજઃ એ જ, અવન્તીદેવ ! આર્યતા.
 વીરત્વ ઓછાં નથી આર્યોનાં,
 સૌજન્ય એથી સવિશેષ છે.
 અને એથી જ છે, અવન્તીદેવ !
 જગતભરમાં આર્યત્વનો દિગ્વિજય.

અવન્તીનાથઃ એવા આર્યત્વનો સદા જય હો !
 આટઆટલાં પખવાડિયાંથી મોરચા માંડ્યા છે,
 નથી એક્રૂકે સુન્દરીનું અપમાન,
 નથી એક્રૂકે નિઃશસ્ત્રીને શસ્ત્રશાસન,
 નથી એક્રૂકે પુરજનને સૈન્યપીડન.

ચોવરાજઃ અભવર્તના એ અભયોધ;
 યુદ્ધ આદરતાં યે પરમ બ્રાહ્મણ.
 રણસંગ્રામે એમનાં તો ધર્મયુદ્ધ.

અં. ૩, પ્ર. ૧, પા. ૧૧૮

અવન્તીનાથઃ એવાથી તો જીતાવું ચે સારં.

યોધરાજઃ (ઉત્સાહપ્રરેણાથી વડાણી શા ધૂજતા ઉડીને)
આજ્ઞનબાહુ છો, અવન્તીદેવ !
આર્યોના અરિ થવાને યોગ્ય છો.
સ્મરણે સંચી રાખજો આ યોધવેણુઃ
મધ્યાવર્તના મહારાજવી અવન્તીદેવ
ભરતરાજના ચે પૂજનીય થશે.

(યોધરાજ અલોપ થાય છે. રંગમંડપના
ગર્ભદ્વારને માપતા અવન્તીનાથ એક જ, માન-
વસ્થાંજ શા, રહે છે.

યોધરાજના વીરશબ્દને જાણે ઓલી લઈ
દિગન્તમાં પ્રસરાવતી જેવી મહાકાલેશ્વરની સાયં-
આરતી ગર્ભદ્વારમાંથી રંગમંડપમાંથી ને શિવ-
મન્દિરમાંથી પૂરની પેઠે વહતી આકાશમાં ગાજ
રહે છે.)

પ્રવેશ બીજો:

બ્રહ્માવર્તમાં બ્રહ્મસભા

(સરસ્વતીને તીરે બ્રહ્માવર્તમાં એક સખન
કુંજમાં સૂર્યમંડલ સમી તેજસ્વી બ્રહ્મસભા
મળી છે. અહો ને ઉપઅહો સમા અળહળતા
ઋષિ મુનિ યોગી તપસ્વી ને ઋષિકુમારો એકઠા
મળેલા છે. ઉપર વૃક્ષશાખાઓ વીંઝણો નાંખે
છે, કુંજઘટા સૂર્યતાપને નિવારી લે છે, ને
દર્ભ કુશ શણુ ને ઉનના તેમ જ છાયાના ગાલી-
યાઓ ઉપર બ્રહ્મવર્યસ્વી બ્રાહ્મણો વિરાજેલા છે.)

અમાત્ય: તપોધન પુણ્યપ્રભાવી ધર્મતેજસ્વી
આ બ્રહ્મસભાની સમીપે
મહારાજ પૌરવદેવની વિગ્રહિઓ ખે છે:
દેવપાવન પુરુવંશનું ધર્માસન
કઇ રાજનગરીમાં સ્થાપવું:
અને વિન્ધ્યાટવિના મહાવનની સીમાઓ
આર્યજનોઓ ઓળંગવી કે નહીં ?

(કુલપતિ કણ્વ ને વલ્કલધારિણી શકુન્તલા, મા-

મં. , પ્ર. ૨, પા. ૧૨૦

લિન્યાશ્રમના બ્રહ્મપરિવાર સાથે, પધારે છે. બ્રહ્મસભા ઉભી થાય છે, સહુ પરસ્પરને વન્દન વન્દે છે.)

અમાત્ય: (આગળ આવીને શિરસા વન્દી હસ્તાંજલિ કરી રહીને)

રાજમાતુશ્રી ! પ્રણમું છું.

પૌરવકુલનો જય હો જગતમાં.

શકુન્તલા: (પૂર્વરમરણો ખડાં થયે આછી વિપાદછાયા

મુખચન્દ્રિકા ઉપર ને કંઠમાધુર્યમાં પડ્યા પછી)

મન્ત્રીશ્વર ! કલ્યાણ થાવ.

પૌરવપુરમાં કુશળ વર્તે છે ને ?

પુરુવંશનું ધર્માસન તો પુણ્યવન્તું છે ને ?

અમાત્ય: આ બ્રહ્મર્ષિઓના આશીર્વાદથી

ને આર્યોના આર્યત્વના ઓજસ્યી

સુખ ને કલ્યાણ પ્રવર્તે છે પુરુનગરીમાં.

આપના મહાનુભાવ પુત્રદેવ તો

કલ્યાણચક્રસ્વી પિતૃઓનાં યે પુણ્ય

પ્રભુપ્રભાણાં કરશે.

કણ્વ: ઋષિકુમારો ! ગાવ એ

બ્રહ્મગાનભર્યો ભારતમહિમા.

આર્યાવર્તની ગુણગૌરવી બ્રહ્મસભામાં

ગાવ એ ઇતિહાસનાં બ્રહ્મગાન,

ભાવિ અને ભૂતકાલનાં.

ચાર ઋષિ.--(ઘઘસલા સન્મુખ આવીને)

કુમારોઃ સમસિન્ધુ ! ઘઘાવર્ત ! તક્ષશિલા ! ને નલીન્દ !
ગંગાતટના પવિત્ર ઋષ્યાશ્રમ હો !
પંચવટી ! ઓધીસત્ત્વ ! જમનાજનાં ગોપીતત્વ !
આચાર્યો કેરાં પુનિત જન્મતીર્થ હો !
ગાઓ-ગાઓ મળી સર્વ ભારતનાં ઘઘગાન.

ગાઓ એહ ગુણુવાર્તા,
ગુણુપૂજક જગનાં નરનાર હો !

ઉપનિષદ ! યોગમયતા, ભાગવત ! ભક્તિપરાયણતા,
દર્શનો ! લોકકુતુકકર ભુદ્ધિપ્રાગલ્ભ્યે;
વેદસંહિતા ! અગમ્ય અગોચર
વાણીમાંના સહુ વાણીપર ભાવેઃ
ગાઓ-ગાઓ મળી સર્વ ભારતનાં ઘઘગાન.

ગગનકમ્પાવત ગીતે, પૃથ્વિકુંજ પડધો પાડીને,
ઉદ્ગાતા ઓ !
કાલગુફા વીધી શબ્દબાણુથી
વિપુલવૈભવી ભવ્ય કાવ્યથી ગાઓઃ

ગભીર-ગભીર ધેરે નાદેઃ
ધીરે ધીરેઃ
ગાઓ એ મહાકથા વિ.

તપસ્વી: (બ્રહ્મસભાને)

ઋષિજનો ! યોગીરાજો ! તપસ્વીઓ !

કુલપતિ કણ્વ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી છે,

બ્રહ્મસભાને બ્રહ્માસને તે જ શોભે.

પૌરવવંશની માતા દેવી શકુન્તલા એ,

જીવનનાં કેટલાંક વર્ષો શિવાય,

આજન્મતપસ્વિની જ છે:

બ્રહ્મસભાને અર્ધ બ્રહ્માસને તે શોભે.

વિરાજે બ્રહ્માસને, બ્રહ્માવર્તનાં મહાઅતિથિઓ !

(બ્રહ્મતેજથી બ્રહ્મણોના મુર્ખસૂર્ય ઝગારા

મારી રહ્યા છે એવી નક્ષત્રમંડલિ સમી બ્રહ્મ-
સભા ગોઠવાય છે.)

કુષ્ઠવ: મન્ત્રીશ્વર ! આર્યત્વના અવતાર
મહારાજ ભરતદેવનો આમન્ત્રેલો
આ બ્રહ્મસમાજ મળ્યો છે અંહી.
શો સન્દેશ છે પુરુકુલપ્રદીપનો ?

અમાત્ય: બ્રહ્મવર્યસ્વી આ બ્રહ્મસભાને
મહારાજ ભરતદેવે ચરણવન્દના ફાલાવી છે.
તપોધન-જ્ઞાનધન-ચારિત્ર્યધનવન્તા
બ્રહ્મરાજોને અશ્વમેધમાં આમન્ત્ર્યા છે.
તે બે આર્યપ્રશ્નોના નિર્ણય વિનગ્યા છે:
એક: આર્યત્વનું ધર્માસન ફાંદાં સ્થાપવું ?

એ: વિન્ધ્યાટવિ ઓળંગવી કે નહીં ?
ગંગાદ્વારના નરમેધને અટકાવી
અસુરો કનેથી અમરકન્યકાઓ છોડાવવા
મહારાજ સ્વયં પાતાલમાં પધાર્યા છે.

અહસભા: જ્ય હો એ પૌરવકુલનો,
જ્ય હો એ જ્યકિરીટીનો.
દેવો તીર્થો અને બાહણોનો તો
પૌરવવશ પરમહિતરવી જ છે સદા.

તપરવી: યજ્ઞમહોત્સવપ્રસંગે આશીર્વાદ દેવા
અહસભા પૌરવપુરમાં આવશે:
આર્યત્વના પરાક્રમયજ્ઞમાં
કુલપતિ કણ્વદેવને આચાર્યપદે સ્થાપશે.

અહસભા: કુલપતિ કણ્વ જ આચાર્યપદે શોભે:—

તપરવી: દિનના તેજસૂયજ્ઞમાં દિવાકરની પેઠે.

કણ્વ: દેવોની દેવવાણી છે કે
ગંગાયમુનાના મહાપ્રવાહ અવરોધી
ભરતદેવ સવાસો અશ્વમેધ કરશે.
શકુન્તલા ! તહમારો પુત્રદેવ,
દશરથના રામચન્દ્રજીની પેઠે,
તહમને એ પરાક્રમોથી વિસરાવશે.

અં. ૩, પ્ર. ૨, પા. ૧૨૪

યોગીન્દ્રઃ આર્યકુલની કીર્તિનાં દુન્દુભિ
ભૂમંડલમાં ભરતદેવ વમડાવશેઃ
ને એ જયયજ્ઞોના મહોત્સવોના આચાર્યદેવ
કુલપતિ કણ્વ મુનીશ્વર
દેવમંડલમાં તે જાણુ કરશે.

મુનિઃ વિન્ધાટવિ ઓળંગવાનો પ્રશ્ન વિકટ છે.
આર્યોની ભરતીને ઓટ નથી
ત્રિકલના ઝાંપા સૂધી યે.
સૃજનકાલથી ચાર-ચાર કોટ માંડ્યા છે
ઉત્તર અને દક્ષિણ વચ્ચે.
નર્મદા ને તપતિના મહાનદ,
વિન્ધ્યા ને વિન્ધ્યાપાદના ગિરિવરો,
હલા છે વેરાયેલા આંતરીને.
ઉતરાય તો ઓળંગવા
અન્ધકારમાં પ્રકાશ પાડવાને કાળ.
જાવ, ને જય કરે, આર્યકુલ !

શાસ્ત્રવેત્તાઃ (સ્મૃતિનો શ્લોક ભણીને)
આસમુદ્રાસુ વૈ પૂર્વાત્,
આસમુદ્રાસુ પશ્ચિમાત્,
તયે રવાન્તરં ગિર્યોઃ
આર્યાવર્તં વિદુઃ સુધાઃ

કાળું મૃગ ફરે એટલો આર્યાવર્ત;
સોમતીર્થથી આવન્તી અને ગંગાદાર.
પુરુવંશનો એટલો આર્યદેશ.

યોગીન્દ્ર: મહીપાલને મહીની આવધો કેવી ?
લોકપાલને લોકસીમાઓ ફૂંકાંથી ?
નિઃસીમ ને નિરવધિ છે
આર્યકુલનો આર્યાવર્ત તો:
પૃથ્વી જેટલો પથરાતો
ને વ્યોમ જેટલો વિસ્તરતો.
ભરતવંશ જગતભરમાં ઉભરાશે.

કુલુવ: શાસ્ત્રો એક છે, ધર્મ એક છે, સાહિત્ય એક છે,
મંત્રકૃતિ એક છે, ભાવનાઓ એક છે,
જીવનવિધાન એક છે:
ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વડિલોનો વારસ
વિધવિધવર્ણો આર્યદેશ એક જ છે.
રૂમઝૂમતી સાગરમેખલાથી શોભતો
આર્યાવર્ત દેશ નથી, ખંડ છે,
તહેના ભાગો પ્રાન્તો નથી, દેશો છે:
એક જ આર્યદેહના એ અવયવો છે.
એ જ પરવો, ને એ જ ઉત્સવો:
એ જ સુખદુઃખના દિલાસા ને વિસામા.
એક જ મેઘની એ અનેક ધારાઓ:

અ. ૩, પ્ર. ૨, પા. ૧૨૬

એક જ પૌરવકુલના મહાવડલાની
દૂર-દૂર પથરાતી ને ઉગતી એ વડવાઇઓ.

શકુન્તલા: ભરતદેવના હાથમાં ચક્ર છે,
ભરત દેવના પગમાં પદ્મકોષ છે.

કુણ્વ: ભરતદેવ સાગરને ઓળંગશે,
ને મહાસાગરનાં મહાજલમાં જે
ભવતરણી તરાવશે.
દેવમાયા સમી તપસ્વિની શકુન્તલાએ
ચક્રવર્તીનાં લક્ષણુ ભાખ્યાં તે ભાખ્યાં.
ધરતીના દૂરદૂરના છેડા સુધી,
સાગરના મહાઆરાઓ લગી,
દિશાકાળની પાળ પર્યન્ત,
આર્યદેશ વાધતો વિસ્તરશે.
આર્યત્વ વિધિનું વિધાન છે,
આર્યત્વને અવરોધ નથી કાંઇ
નદનો ગિરિરાજનો કે સિન્ધુપંગથારનો.
અગસ્ત્ય મુનિએ સમુદ્ર પીધો છે,
વિન્ધ્યાટવિ વસાવવા કાળે જે
એમને વિનતિ વિનવીએ.
ખોલો બ્રહ્મસભાના બ્રહ્મદેવો !
આર્યકુલની ત્રિકાલની મહામાયા:

(કુણ્વ ઋષિ ઉચ્ચારાવે છે, બ્રહ્મસભા ઉચ્ચારે છે.)

સહવાચવતુ, સહ નૌ મુનવતુ,
સહવીર્ય કરવાવદૈ;
તેજસ્વ નાવધીતમસ્તુ;
મા વિદ્મહેવાવૈ.

એ જાણે, ને ઉજવળે જગતયાત્રા.

ચાગીન્દ્ર: બીજો પ્રશ્ન કપરો છે.

શાસ્ત્રવેદ્તા: શાસ્ત્રાનુસાર નિર્ણય ઉતારજો.

મહાજ્ઞાની: આમાં તો અનુભવની આણુ—

નપરવી: ભવિષ્યકાલના મહાસાગરની પાર
આધે ને આધે આંખડી પરેવા
આર્યત્વની પાટનગરી સ્થાપજો.

કુણ્વ: મહાજ્ઞા: યેન ગતા: સ પન્થઃ;
મહાજ્ઞનના મન પૂછો—પૂછાવો.

(બહુસમાને કિનારેથી એક તરુણ ઉઠે છે.)

તરુણ: મન્ત્રભવન ને મહાસભામંડપ
રાજમહેલમાં નિરનિરાણાં હોય છે:
તેમ સરસ્વતીતીરે બ્રહ્માવર્તમાં મન્ત્રરાજધાની,
ને યમુનાતીરે પૌરવપુરમાં
ધર્મરાજધાની સ્થપાય તો ?

અં. ૩, પ્ર. ૨, પા. ૧૨૮

એક છેડેથી અવાજ:—:

વિદ્યા ને ધનમાં ને ડહાપણમાં
એ ગરીબ છે, બાલક છે.
સલાહની એની ધૃષ્ટતાને
ન સાંભળવી, તુચ્છકારવી.
બ્રહ્મસભાનું અપમાન—

(બ્રહ્મસભામાં તોફાની સાગરના ખળભળાટ
શો ડિછળાટ થઇ રહે છે.)

તપસ્વી: બ્રહ્મસભાને તો ત્હમે અપમાનો છો.
સયુક્તિક વચન બાલકનું જે સ્વીકારતું,
અયુક્તિક વચન વેદનું જે વર્જવું:
બ્રહ્મસભાનો એ ધર્મમન્ત્ર છે.

કુણ્વ: તપસ્વીરાજ સાચું બાપે છે.
ગરીબ કે તવંજર, સાક્ષર કે પ્રીરક્ષર,
યુવાન કે વૃદ્ધના ભેદ
આર્યત્વભજતી બ્રહ્મસભામાં નથી:
યુક્તાઅયુક્તાનો એક જ ભેદ છે.
એ યૌવનવૃદ્ધનું વચન જ સાચું છે,
એમની આછીપાતળી સુચના
એ બ્રહ્મસભાનો નિર્ણય થશે.
એ યૌવનવૃદ્ધને મન્ત્રીશ્વરજીને સોંપીશું,

આર્ય રાજનીતિમાં કેળવશે.
પૃથ્વીનો દીર્ઘદ્રષ્ટા મન્ત્રીશ્વર થશે એ.

તપસ્વી: તો સરસ્વતીતીરે મન્ત્રરાજધાની,
ને યમુનાતીરે ધર્મરાજધાની સ્થાપવી.
અંહી બ્રહ્મપુરી, ને ત્યાં ધર્મપુરી.

કણ્ણવ: આર્યકુલની એ સનાતન પાટનગરી નીવડશે.
આર્યોનો પરમ રાજમન્ત્ર લોકસંમ્રહ છે. •
બ્રહ્માવર્તમાં ને પૌરવપુરમાં,
મન્ત્રભવનમાં ને ધર્મભવનમાં,
એ મહામન્ત્ર પળાશે ત્યાં સૂધી
પુણ્યમ્હોર્યા જ પ્રકુલશે
આર્યો આર્યદેશ ને આર્યપાટનગરી.

તપસ્વી: મહર્ષિનાં વચન મિથ્યા નહીં જાય.
કાળનાં વાદળ ગડગડીને જશે,
તોફાનના ઝંઝાનિલ અમકારીને શમશે,
આર્યત્વની એ પાટનગરી નહીં મટે.
અશ્વ નબળા અરવારને ઉચલાવે:
આર્યત્વને ચૂકશે તો
અવનીઝીલતા આર્યવંશને યે એમ
ઉચલાવી નીચે નાંખશે
એ જગત્પશુચરિવની પાટનગરી.
મન્ત્રીશ્વરજી ! સાંભળ્યા ને
હૃદયભાના બને યે મહાનિશ્ચય ?

અં. ૩, પ્ર. ૨, પા. ૧૩૦

અમાત્યઃ શિરસા સ્ત્રીકારં છું અલ્પસમાના અન્નાદેશઃ
ત્રિકલહિતસ્ત્રી ને ઇતિહાસનિર્ણયાત્મક છે તે.
આર્યાત્વની યુગદર્શિની છે આ અલ્પસમા:
ઉગતા-આવતા ઇતિહાસોને ઘડનારી.

યોગીન્દ્રઃ અલ્પસમાને એક વિગતિ છે.

કુલ્વઃ યોગીજનના તો પુણ્યાદેશ જ હશે.

યોગીન્દ્રઃ ભરતદેવે નરમેધ અટકાવ્યાઃ
સોમતીર્થ ગંગાદ્વાર ને હિમાદ્રિતટ—
તીર્થરાજેનું પરિત્રાણ કીધુંઃ
અવનીમાં આર્યાત્વ વિસ્તાર્યુંઃ
આર્યાવર્તના કપાયેલા અવયવો સાંધી સાંધી
આર્યદેશનો અખંડદેહ સ્થાપ્યોઃ
દેવ તીર્થ આલણોને અભયદાન દીધાંઃ
પૌરવકુલનો ધર્મધ્વજ પૃથ્વીમાં પરવરે છેઃ
અલ્પસમાએ એ વિચારવું ઘટવું નથી ?

મહાજ્ઞાનીઃ વિચારકોને તો વિચારવું જ ઘટે ને ?
ભરતદેવનાં રથચક્ર, સૂર્યચક્ર શાં,
મ્હોટાં અજ્ઞેય ચક્રચક્રિત છે,
દોડતાં ધરતીને ધરતીકમ્પ થાય છે.
છ વર્ષના બાલ યુવરાજ
સિંહ વ્યાધ વરાહાદિને

વનના મહાવૃક્ષે બાંધતાઃ
આજે મહાઅનાર્યોને એમ બાધે છે.
વૃક્ષની ડાળે-ડાળે રહડતા ને રમતાઃ
આજે પૃથ્વીવડલાની ડાળે-ડાળે
રહડે છે ને રમે છે
પૃથ્વીલોકનો એ પુરુષોત્તમ.

યોગીન્દ્રઃ અશ્વમેધના યજ્ઞમહોત્સવપ્રસંગે
રાજર્ષિનું મહાગિરદ
એ લોકપાલને બ્રહ્મસભા આપે તો ?

બ્રહ્મસભાઃ ગિરદ આપો, ગિરદ આપોઃ
રાજર્ષિનું ગિરદ આપો.
કુલપતિને કહો, બ્રહ્મદેવો !
રાજર્ષિનો મુગટ પહેરાવશે.

કણ્વઃ બ્રહ્મસભાની જેવી બ્રહ્માચારી.
ભરતદેવથી રાજર્ષિપદ શોભશે,
પુણ્યપરિમલિત ને પ્રભાવનું યશે.

રાકુન્તલાઃ પુરુવંશનો ને આર્યકુલનો
આજે પુનરુદ્ધાર સ્થપાયો
બ્રહ્માવર્તની આ બ્રહ્મમહાસભામાં.

મન્ત્રીચરઃ ભરતકુલની રાજમાતાના પદકમલ સમીપે.

અં. ૩, પ્ર. ૨, પા. ૧૩૨

મુનિરાજ: બોલો શ્રી ભરતકુલનો જય !

(આકાશ ગંગાવતી ધ્વજસભા ભરતકુલના જય-
ધ્વનિથી ગાજી રહે છે, ને કુરુક્ષેત્રના મહારણુ-
પગથાર ઉપર એ જયધ્વનિના પડધાની તરંગ-
ગાવલિ, યુગના યુગ સૂધી, ઉછળતી પ્રસરી
રહે છે.)

પ્રવેશ ત્રીજો:

ઉચ્છ્રિયિનીના નગરચોક

(મોતી માણેક લીલમ હીરા: નાનારંગી રત્નમણિઓથી ઝળહળતી, ઉચ્છ્રિયિનીના નગર-ચોક ફરતી, લક્ષ્મીછત્રકાતી દુકાનો છે, ને એ લખધ્વજીઓની ને એ કાટિધ્વજીઓની દુકાનોએ લાખખોનો વ્યવહાર ચાલે છે. સાતસાત માળના કુલબવનોની અગાસીઓમાં લતામાંડવો માંડેલા છે. નગરચોક વચ્ચે સ્ફાટિકપાળનો જલકુંડ છે, વેલમાંડવો છે, ને જલકુંડની મધ્યમાં યોગમ લતાતોરણુશોભિત, અવન્તીના યશપ્રતાપના દંડ શો, જયસ્થંભ છે. એ જયસ્થંભ ઉપર દિશદિશના આભમાં કીર્તિસ્ફુરતો અવન્તીનો રાજધ્વજ ઉડે છે. જલકુંડ ફરતી માલણોની ને ફલફલથી લચીનમી જતી મહેકતી દુકાનો છે.)

એક યુવતિ: લીધાં ? કુંકુમ ને મેંદી ?
ને કેશસંસ્કારના ધૂપ ?
-ને સાંભળ્યું ? કાલે સ્વયંવર છે;
દેશદેશના દેશનાથો પધારેલા છે,
રાજકુમારી હજી નથી આવ્યાં.
તો સ્વયંવર કાનો કરશે ?

ખીજી આર્યસેનાના યોધરાજેનો.
યુવતિ: અખાડામાં જીત્યા છે ને અવન્તીકુમારોને ?

આ તો દેવપૂજની સામગ્રી:
પૂર્ણિમા પૂજવાની છે ને અમારે ?
પણ દેવવાણી કહે છે ને કે
સ્વયંવરને મુહૂર્તે રાજકુમારી પધારશે ?

પહેલી યુવતિ: સહુને રાજકુમારી વરવી છે,
કાઠને રાજકુમારી રક્ષવી નથી.
એ દહાડે તો, સાંભળ્યું ને ?—

બીજી યુવતિ: સાંભળ્યું ટોપકવચ્ચારીનું પરાક્રમ,
શસ્ત્રસ્વામી યોધરાજનું વીરવીરત્વ,
ને જયદ્રોહાન્તી ઉજ્જિનીનું ઉગરવું.
અવન્તી શું એવી અનાથ થઇ
કે પરની રક્ષી રક્ષાય,
ને પરની ઉગારી ઉગરે ?

પહેલી યુવતિ: પર હતા એ ? કે પોતાના ?
કહે છે ને ઓળખ્યા જ નથી કાઠએ ?

(બન્ને યુવતિઓ જાય છે.)

એક સુંદરી: એક કહે છે કે અવન્તીકુમારી
અન્ધારમુખા દસ્યુઓમાં નથી,
તેજોવદના દેવાંગનાઓમાં છે.
આર્થસુભટોએ ઉગાર્યા નરમેધમાંથી.

બીજી આર્યસેના તો સેના જ નથી,
સુન્દરી: મહાજનનો સમાસમારંભ છે.
શું લીધું ? પુષ્પનો પંખો ?

પહેલી પૌરવપુરના અશ્વમેધનો રાજઅશ્વ
સુન્દરી: અવન્તીનાથે શા માટે બાંધ્યો હશે ?
ચન્દનવાડીમાં કાલે વાદળ ઘેરાયાં તાં ને;
ફૂલ ન ઉતર્યાં, ને જરા નીંઝ્યાં એ નહીં.
ફૂલપંખો ને ફૂલચાદર વિના
એમને તો ઉંધ જ આવતી નથી.

(બન્ને સુન્દરીઓ જાય છે. ઉપર ઉડતાં
વિમાનો આવે છે.)

એક માનિની: ઉત્તરમાં ગાન્ધાર અચ્છાદ ને સપ્તસિન્ધુ,
પૂર્વમાં અયોધ્યા મિથિલા ને ભદ્રવતી,
પશ્ચિમમાં સુરાષ્ટ્ર ને સિન્ધુદેશ:
એ દેશોમાંથી દેશપતિઓ પધાર્યા છે;
જાણે આલના એ થંભ,
જાણે દેશદેશના રત્નઝૂલતા દિગ્પાળ.

બીજી સ્વયંવરમંડપ તો નગરસોહામણો છે:
માનિની: અવન્તીના માનનો જાણે માંડવડો.
ઉજ્જયિનીના ઉછંગમાં જાણે
સાગર ઠાલવ્યો ને આલ ઉતાર્યો.
હાર મેખલાઓ કલગીઓ ફૂલઝુમ્મરોના
મણિજળકાટ ને તારકતગમગાટથી

અં. ૩, પ્ર. ૩, પા. ૧૩૬

નયનઆંજતા મંડપથંભો તો જાણે
રત્નખચિત નવરંગ ચીર ઓઢીને
સ્વયંવરમાંડવડે દેવાંગનાઓ ઉભી !

પહેલી દેવાંગનાઓ થે પધારશે સ્વયંવરે.
માનિની: દેવ તો ઉતર્યા'તા કાલે ચન્દનવાડીમાં,

બીજી કહે છે દેવપતિ હતા;
માનિની: કાષ્ઠએ ઓળખ્યા નથી, પારખ્યા નથી.

પહેલી ચન્દનવનમાં નાગ ઉભરાયા;
માનિની: નાગને નેતરે બાંધી કુંવરીને વરી જવા.
દેવપતિએ ગરૂડ છાડ્યાને
તે નાગસંઘ નહાસી ગયો,
પાણીના પૂરની પેટે.

(વસુન્ધરા ને દેવાંગનાઓનાં વિમાન
નીચાં ઉતરી નગરમન્દિરની અગાસીને દેવશિ-
ખરે થંભે છે, ને સહુ ઉતરી અગાસીમાંના
લતામંડપે સિધાવે છે.)

એક દુર્ગચિનીની હવેલીઓ તો જાણે
દેવાંગના: રસિકતાનાં સરોવરો.

વસુન્ધરા: પણ કાંઈ અમરાવતીનાં અમૃત
અવન્તીને આંગણુ દિતરે ને દુગે ?

બીજી દારશી હવે અવની બરી બરી
દેવાંગના: અમરાવતીના અમૃતનાં દુવારા.
સોહાગિણીઓના આ તો સોહાગ
અળકે છે ઉજ્જયિનીને ભાગ્યદેશે.

ત્રીજી દેવાંગના: એ તો સૌભાગ્યદેવીના સોહાગ.

પહેલી પુણ્યચાવના ગાર્હસ્થ્ય અગ્નિ વિનાનાં તો
દેવાંગના: એ સૌભાગ્યદેવી ને એ સૌભાગ્યદેવીએ
જેવાં પાણી વિનાનાં વાદળાં.
એ તો ગાર્હસ્થ્ય અગ્નિના સોહાગ.
નર ને નાર જગતમાં છે,
એ અગ્નિવિદોષાં, તો જશે
વનમાંના વૃક્ષરાજેની યડમાંલા:
વજ્રમ્હોરી, વજ્રપ્રસ્લી, વજ્રફળા.

બીજી ગાઓ એ પ્રેમકુતાશનું ગીત.

દેવાંગના: સખિ ! હૈયાના દેવકુતાશના પ્રકાશ
ધરધરમાં ફરશે ઉજાસ.

ધરમાં ને પુરમાં પ્રકાશ એ પ્રકાશશે;
અનિત્યને નિત્ય કરી-કરીને ઉજાળશે;
રસિકાનાં પૂરે એ આશ-અભિલાષ
હૈયાના દેવકુતાશ.

નરના આત્મા માંહિ નારીના નેહ છે;
નારીના આત્મામાં નર કાળે રનેહ છે;
દૈતમાં અદૈતના એ રાસ ને ઉદ્દાસ
હૈયાના દેવહુતાશ.

સખિ ! હૈયાના દેવહુતાશના પ્રકાશ
યુગયુગમાં કરશે ઉન્નસ.

એક દેવાંગના આર્યાવર્તની આર્યાસુન્દરીને તો હવે
અદ્વિતીય ભાખશે જગતનો ઇતિહાસ.
વસુન્ધરા ! ત્હારી વેલનો એ વસ્તાર.

બીજી અમરાવતીના ચોકમાં યે
દેવાંગના: પેલા ઋષિકુમારો ગાતા હતા,
સુણાવોને તે વસુન્ધરાને.

વસુન્ધરા:—પણ બોમયાનમાં એ વિમાનો
શેનાં સ્હામાં મળ્યાં હતાં ?
જાણે ઉડતું આંખાવાડિયું !
મંહી કાયલો બોલતો હતી.
ચમકતાં નયનમણ્ડિઓ તો જાણે
મન્દાકિનીમાં તરતી હોડીઓમાંના અમૃતડીપ.

ત્રીજી પાતાળદેશમાંના અન્ધારરાજ્યમાંથી
દેવાંગના: ભરતદેવે દેવાંગનાઓને છોડાવી,
દેવલોકમાં પાડવી ત્હેમનાં એ વિમાનો.
પુરુવંશ દેવધર્મિલો છે,
ભરતદેવ તો દેવસમર્પેલા છે

દેવી શકુન્તલાને ઋષ્યાશ્રમમાં સાંપડ્યા
તે પૃથ્વીપ્રભાતની પુણ્યઘડીથી.

પહેલી વસુન્ધરે ! શકુન્તલાના મનોરથો અનુસાર
દેવાંગનાઃ દેવભોમનાં દેવજીવન તહને દાખવ્યાં.
રસિકાઓની રસવિશુદ્ધિ,
જીવનના ઉદ્ધાસ ને આનન્દ,
કલાધરોના કલાવિધાનની પવિત્રતા,
ધર્મના વિધિવિધાન, સર્વરતીઉપાસનાઃ
ઉદારતાની ભવ્યતા, બલિદાનનું વીરત્વઃ
કુત્રહિત, દેશહિત, લોકહિત,
સેવાના ગહન-ધેનું રાજમાર્ગ;
દેવોનાં દેવત્વનાં મૂલતત્ત્વો
નયણે નિરખ્યાં, આદુષ્યમાં ઉતારજો;
દિલને દાખવ્યાં, સંસારમાં વિરતારજો.
અવન્તીની આ પાટનગરી.
બ્રહ્મર્ષિનેઃ આદેશ છે કે
વસુન્ધરા છે યોગિની સરિખડી;
અલકાની દુવતિઓના યૌવનધર્મ દાખવી
અવન્તીનાથને સોંપજો.
અમારે સૂજવી છે તહને રસયોગિની.
દેવોએ તહને દેવવિભૂતિઓથી સજી
ભારતકુલની માતા થવા.
તહારા જીવનથી નવયુગ મંડાશે
આર્યોનો યજ્ઞ છે સૂર્ય સમેાવડોઃ
અન્ધારઉજ્જ્વળો, દિશાઓઝળકાવતો.

અં. ૩, મ. ૩, શ્લ. ૧૪૬:

અર્ધાશ્રી આર્ધાશ્રી. આર્ધાશ્રી. યશભાનુ ચે
ઉચ્ચાશ્રી ઇતિહાસના આર્ધાશ્રી ગીતો.

સાંભળ એ કાલપ્રસિદ્ધ યશભાનુ;

અર્ધાશ્રી યોગેશ્વર એ ગાય અર્ધકુમારો.

અર્ધકુમારો: અતે એ આર્ધાશ્રી ઉરઉરવળી;

અર્ધકુલ દેવી કીર્તિ કીર્તિ;

અર્ધાશ્રી, અર્ધાશ્રી, અર્ધાશ્રી;

સ્વામીમદ્સુહાગી, કુલધર્મિની;

દિશદિશ સુરેલી આર્ધદેવી

ચું યશસુગન્ધ વિરલી:

અર્ધાશ્રી એ આર્ધાશ્રી ઉરઉરવળી.

અર્ધાશ્રી એ આર્ધાશ્રી

અર્ધાશ્રી એ આર્ધાશ્રી

ગાયો એની અર્ધાશ્રી

પરમ પુણ્યગાન હો !

એક અર્ધકુલની આર્ધાશ્રીનાં મુખ્યમંત્રિ

દેવાંમના: ગાય છે ને આર્ધાશ્રીનાં

દેવાંમનાઓ: અર્ધકુલનાં

અર્ધકુલનાં અર્ધકુલનાં

અર્ધકુલનાં અર્ધકુલનાં અર્ધકુલનાં

ઇતિહાસનાં અર્ધકુલનાં

સાંભળ ત્હારા અર્ધકુલનાં

અર્ધકુલનાં અર્ધકુલનાં

અર્ધકુલનાં અર્ધકુલનાં (અર્ધકુલનાં લે છે.)

દેવાંગનાઓઃ સ્ત્રીત્વપત્તાનં, સતીત્વનિધાનં;
અમરમોહન, સૌન્દર્યસેહન;
અયિ ! ગુણિયત્ત કુસરસિકાકેરાં અમ આરતરત્ને !

સીતા—મુખેતોઝ તણું પત્નીત્વ;
કુન્તાનો કૌશલ્યાનાં છુછાનાં માતૃત્વ;
વનશ્રી ચક્રન્તલા; મહેલશ્રી સંયુક્તા;
શાહાનશાહી સંસ્કૃતિની લક્ષ્મી નરજહાં;
એ રસકુંવરીઓની અમૂલ્ય વિલાસવિભૂતિ,
અજમરગી સૌભાગ્યલીલા હો !

કર્મોદેવી, લક્ષ્મીઆર્ધ; ચાંદબીબી, અહલ્યાઆર્ધ;
ભરતભૂમિની વપૂઅંબ સીરત્વમૂર્તિઓ;

માર્ગી લીલાવતી સરસ્વતીના
આત્મજ્યોત મનીષાપ્રલાવ;
યશોધરાના સ્વામીવતસહચાર;
મહારાણીજી મીરાં કેરા પ્રેમભક્તિવર્ણા સંન્યસ;

માઓ સૌનાં જ્યોત્સ્નાધવેલ પરમ પુણ્યગાન હો !
અસિકુમ્ભરેઃ (આશ્ચર્યચકિત મૂકવાયા અન્તરિક્ષે નિહાળી
રહ્યા હતા તે ચીતધારા આગળ ઝીલી લઇને)

પુરપુરમાંની સતીચિતાઓ,
જોહરતી જમપૂજ્ય જવાહરઓ;
અનુપમ ને અદ્વિતીય, યથાને યથદાયિની;

અં. ૩, પ્ર. ૩, પા. ૧૪૨

પ્રજ્ઞપાવની, પુણ્યસાવિની;
ઇતિહાસને સમૃદ્ધવલકારિણી;
કુલકુલ ને વ્યોમવ્યોમ પ્રકાશિની સૌદામિની;

ભરત ભૂમિની પુણ્યપુત્રીઓ;
જગતના સુન્દરીસંઘે ઇન્દ્રધ્વજ સરિખી;
નારીકુલની દેવમધુરી વસન્તિકા;

અમૃતતવની ચેતનભરી ચિનગારીઓ;
પ્રજ્ઞપ્રારબ્ધની સોહાગણુ વિધાત્રીઓ;
કવિકુલના ઉરવાસી કાવ્યમૂર્તિઓ;
અહો ! એ આર્યા ઉરદૃઙ્ગવળી.

ગાઓ એ જગજ્યોતિઓનાં પુણ્યલોક પુણ્યગાનઃ
ગાઓ એ મહાકથા વિ.

(નગરચોકમાં કોલાહલ થાય છે.)

વસુન્ધરાઃ અવન્તીમાં આ કોલાહલ શાનો ?

(ઉન્મત્ત મદજરતો એક ગાંડો હાથી
જળરમાં ધૂમડી ધૂમતો આવે છેઃ પાછળ
ઢાંકરા મારતો બાલપરિવાર પોકારતો હોય છે.)

અવન્તીનાથના રાજસિંહાસન શો
આ તો જયલંકા હાથીઃ
ગંડરથલથી મદનાં મોતી વેરાય છે,
આંખમાંથી ઉન્મત્તતાનાં બાષ્પબિન્દુ ટપકે છે.

(અવન્તીના એક યોધને શંદપાશમાં પેરોતી હાથી ઉછાળે છે. એક અશ્વરાજને શંદનો સપાટો મારી ઢોળી પાડે છે. રાજમાર્ગની અટારીઓ ને ઝરખામાં અવન્તીની કુતૂહલચક્તિ યુવતિઓ ને સુંદરીઓ ટાળે મળે છે.)

દેવાંગના: અવન્તીના વીરોનો અરિ લાગે છે.

(માર્ગમાં એક બાલક એકું રડતું હતું. તે બાલકને શંદવેગમાં લઈ શંદને સિંહાસને એસાડી ઝરખે ઉભી કુસવધૂઓને સોંપે છે, ને કુસવધૂઓ હસતી હસતી બાલકને સત્કારી જ્યલકાને કુંકુમચન્દને વધાવે છે.)

દેવાંગના: અવન્તીનાથનો હાથી ને !

ગાંડો—ગાંડો ત્હો ચે ડાહ્યો છે.

(શંદના ઉછાળા ઉછાળતો જ્યલકા હાથી નગરકુંડના વેગતોરણોને શંદનો ચાબુક મારી તોડે છે, ને શંદની નલિકા ભરી ભરીને જલકુંડનાં પાણી દશદિશમાં ઉછળે છે.)

નસુન્ધરા: નાગરિકોમાં આ તો તોફાને ચહડયો.

જ્યલકા ! અવન્તીમાં ચે

ત્હારો જય સ્થાપવો છે કે શું ?

અં. ૩, પ્ર. ૩, પા. ૧૪૪

(સૈનિકાએ જાણ હાથણી છોડી હતી
તે આવ્યે શંદમાં શંદ ગૂંથી ધડીક રમે છે.)

એક હોળિનીના હાથીઓ જે, નવદમ્પતી શાં,
સુન્દરી: શી વિલાસરમણા રમે છે !

બીજી ધડીના જ છે એ ગેલ, બે !
સુન્દરી: સંસાર એટલે રસરમણા જ નથી.

પહેલી સંસાર એટલે રસવાડી:
સુન્દરી: વાવો, ઉછેરો, બોમવો—આવડે તો.

(થોડી વારે પરસ્પરને શંદો મારી
હાથી ને હાથિણી છૂટાં પડે છે. જયલંકા બમણો
વિક્રે છે. બરછી પરશુ અંકુશ લઈ કેટલાક
સૈનિકા ફરી વળે છે, ને પહેલો જ ધા આવ્યે
હાથી ઉશ્કેરાય છે.)

વસુન્ધરા: ગહને મોકલો તો વશ કરી આવું.
હાથી હેતથી વશ થશે,
ગિરિશિખર શો સ્થૂલ એ પશુપતિ જે
પશુબલથી નહીં વશ થાય.

(અવન્તીનો એક યોધરાજ આવી
પગમાં પાશ નાંખે છે, ને ધારે છે કે જયલંકાને
જીત્યો. જયલંકા યોધરાજ ઉપર ધસી શંદથી

ઉછાળી ગુલાંટ ખવરાવી ઝીલી લે છે, ને ત્હેના
આયુધો દિશદિશમાં ઉડાડે છે.)

એક યુવતિ: શણુગારવિહોણી સુન્દરી
ને આયુધવિહોણો યોધરાજ:
બન્ને અડવાં ને અપશુકનિયાં.

બીજી સુન્દરીને શણુગારી સુન્દર શી કરવી ?
યુવતિ: અસુન્દરને શણુગારવાની હોય.
પ્રકૃતિસુન્દર તો શણુગારને યે શણુગારે.

(જલકુંડમાં જઇને જયલંકા અવન્તીના
કીર્તિસ્થંભને ઉખાડી શંદમાં ફેરવી ઉડાડે છે.
અવન્તીના જયદંડના ભાગી કડકા કરે છે.
અવન્તીની અટારીઓ ને અગાસીઓમાં હાલા-
કાર પ્રવર્તી રહે છે.)

એક સુન્દરી: અવન્તીનો યશદંડ !
ઉજ્જયિનીની રાજકીર્તિ ને લોકકીર્તિ !
કુહારે રથપાશે પાછી નગરચોકમાં ?

(એક અબળપ્રયો કિરીટધારી સુભટદેવ
નિઃશસ્ત્ર નગરચોકના અખાડામાં ઉતરે છે.
લોકસંઘ સૌ થંભી જ.ય છે, જ.ણે કેા આશ્ચર્ય
ઉચ્ચું: વર્ષાફોરાં શી નયનધારાઓ સુભટદેવ
ઉપર વરસાવે છે. ટપટપતા ઝરણુના ધોધ સમો,

સરોવરજવના ઉછળાટ શો, વરસાદની ઝમ-
ઝમતી ઝડીઓ જેવો, યોધરાજ શબ્દોચ્ચાર કરે
છે. જલ જાણી જ્યલંકા પળેક વિભાસણુમાં
પડે છે.

(અવન્તીના યોધરાજ નગરચોકમાં
મળે છે, નિહાળે છે.

(ફલ વેચનારીઓની છાજ લઇ
જ્યલંકાને કિરીટધારી એક ફલ આપે છે, તે
ઝીલીને હાથી એક યોધરાજને તાકીને મારે
છે. યોધરાજની અવદશાને અટારીઓમાંથી
યુવતિઓ હસે છે.

(ફલ વેચનારીની છાજ ઠાલવી ચાર-
પાંચ સામટાં ફલ કિરીટી હાથી સન્મુખ નાંખે
છે: ઝીલવા જતાં જ્યલંકા મૂંઝાય છે, હારે
છે, અન્તે ઝીલે છે. ખાતાં શંદ વિવશ થાય છે.

(માર્ગે જતી માલણુની ફલછાજ લઇને
જ્યલંકાની શંદને પુષ્પહાર ધરાવે છે, કમલ-
પુષ્પે સન્માર્જ પાંદડીઓથી શંદને પંપાળે છે.)

અવન્તીના ! શાહ્યાશ ! શાહ્યાશ ! નવજીવાન !
યોધરાજે : જંગ આજે ત્હારો છે કે જ્યલંકાનો ?

એક યુવતિ: હેં ! ચન્દનવાડીનો વીરભદ્ર તો નહિ આ ?

(જો કાને પુષ્પકુંડળ પહેરાવી કાન પંપાળવા જાય છે: જયલંકા ભડકે છે. ચારે પગમાં પાણીની છાલકો છાંટી ઠંડા કરે છે.

(ઓટલા અટારીઓ ને અગાસીઓમાં સુન્દરીઓનો સૌન્દર્યમંથ ઉભરાય છે.)

સુન્દરીઓ: કિરીટધારી સુભટદેવ ! ધન્ય હો !

(સુભટદેવ જયલંકાનો પગ પંપાળે છે, ને હાથી તે સહેજ વાળે છે કે એ પાયરથંભે પગપાંદડી મૂકી જયલંકાને રકન્ધે સુભટદેવ, રસરીછલંગ ભરી, ડૂદી બેસે છે.)

યોધરાબ્દે : શાહ્યાશ ! વીરેન્દ્ર ! શાહ્યાશ !

(ગંડરચલને પંપાળવા જતાં જયલંકા ફરીથી વિક્રે છે, કિરીટીને પરવા શુંદ ગંડરચલે ફેરવે છે. સુભટદેવ પીઠપાટે ચત્તો પોદી જાય છે. ભયચકિત હિતકંઠ કુલવધૂઓ કુતુક-લોચને સુભટદેવને નિહાળી રહે છે.

(શુંદશાખા દ્વર જતાં વળી સુભટદેવ જયલંકાના ગંડરચલને પંપાળે છે, ઝરતા મદદશુ પ્રખુલ કમલની પાંદડીએ દ્ભ્રુવે છે.

જ્યલંકા ઝરી જતા મદમૌક્તિકને દહોવા દે છે,
જીતાર્થ વશ થઈ રહે છે. સુભટદેવ બીજા
ફળ ખાવા આપે છે, ફૂલમ્હોડથી શણગારે છે,
પીકપાટે ફૂલચાદર પાથરે છે. પછી આલ-
દગલેથી ખેરતા તારકમણિ શો ઉતરે છે.)

વસુન્ધરા : હાથીને વશ કરીયો કિરીટધારીએ :
જ્યલંકાને જીત્યો જ્યસેનાનીએ.
ગાંડા હાથીને યે વશ કરે
એવી છે એની વશકરણી વિદ્યા.

(જ્યલંકાની ઉર્ધ્વવર્તુળી શુંઢના ફણા-
કમલ ઉપર એક બાલિકાને એક પગે ઉભી
રાખી ચનગન ચનગન નચાવતો કિરીટી સુભટ-
દેવ અવન્તીના રાજમાર્ગે જ્યલંકાને દોરે છે.)

ચોંદરાએ : કિરીટધારીનો જ્ય હો !

એક માનિની : કાલે યે કા કિરીટદેવે
વાદળાં શી વિખેરીને વાળા હતી પાછી
કિષ્કિન્ધાની કપિસેનાની બરતી.

(સારી યે ઉજ્જયિનીનો લોકસંઘ એ
જ્યઘોષ વધાવી લે છે, ને પ્રતિઘોષ કરે છે.

અખીલ ગુલાલ પુષ્પો પુષ્પહારોની જુદી અવ-
ન્તીની સુન્દરીઓ અન્તરિક્ષથી કરે છે.

(આકાશમાં દેવાંગનાઓ ને વસુન્ધરા
દેવપુષ્પો વરસાવી-વધાવી અલકા ભણી ઉડી
જાય છે.

(જાણે પૃથ્વીમાં જ સમાધ ગયો હોય
એમ એ સુભટદેવ એકાએક અદશ્ય થાય છે.)•

એક સુન્દરી: આજે જયલંકાને જીત્યો
તે કાલે સ્વયંવર જીતશે.

ખીજી સુન્દરી: અવન્તીની સુન્દરીઓનાં દિલ જીત્યાં,
ને અવન્તીમાં દિગ્વિજયનો ડોકો દીધો.

પહેલી સુન્દરી: એ તો કાલનો જ કિરીટધારી :
ઉજ્જયિનીનો અન્નપુરો રક્ષપાલ :
મહાકાલેશ્વરનો અવતાર.

(અવન્તીની હસ્તીનોખત વાળે છે.

(વૈદ્યકમલિની સરખાડી શુંદને છોડે
પ્રકુલ પન્નકોષમાં લક્ષ્મી શી બાલિકાને રમા-
ડતો જયલંકા, ડાલતા મેઘખંડ શો, રાજમાર્ગે

અં. ૩, પ્ર. ૩, પા. ૧૫૦

આગળ સંચરે છે, ને અદશ્ય થાય છે. પાછળ
વાતો કરતો ને વેરાતો સ્ત્રીસમાજ રહે છે.)

એક પ્રાદાઃ દૈલાસને શિખરે જયધ્વજ માંડ્યો
ને અલકામાંથી યશપ્રભાને પરણ્યા,
ત્યારે રોપ્યો હતો અવન્તીનાથે
અવન્તીનો યશમૂલો એ જયસ્થંભ

પ્રવેશ ચોથો:

અવન્તીના સ્વયંવરમંડપ

(ઉજ્જયિનીના રાજમહેલના ચોકમાં પુણ્યો રત્નો ધ્વજ-પતાકાઓ ને પદ્મવતોરણોથી વાહ્યાન્તર શણગારાયેલો સ્વયંવરમંડપ રચેલો છે. પ્રમુખસિંહાસનને જમણે પડખે ઋષિમંડલને કાજે ને ડાબે પડખે સ્ત્રીમંડલને માટે વ્યવસ્થા છે. વચ્ચે વચ્ચે સેંથી સમી પગથીઓ કોરી મંડલાકારમાં નૃપાલો ને પૃથ્વીપાલોને માટે સિંહાસનો માંડેલાં છે. મહોત્સવનાં વસ્ત્રાભૂષણોમાં સજ્જ વેત્રવતીઓ ને પ્રતિહારિકાઓ કામ કામ, રત્નદીવીઓ શી, ઉભેલી છે. ફરતા અવન્તીના સેનાનીઓ ને લોકસમાજ, અને તહેમની યે પાછળ રાજમહેલનાં મીનાકારી છળ ઝરૂખા ને ગોખ, ને ઉચ્ચે ધ્વજ-શોભી લતામંડપોથી ભરેલી અગાસીઓ ઝૂકેલી છે.

(રાજકુટુંબ ને રાજપરિવાર સાથે અવન્તીનાથ સ્વયંવરમાં પધારે છે.)

વેત્રવતીઓ ને પ્રતિહારિકાઓ } : અવન્તીનાથનો જ્ય હો !

અં. ૩, પ્ર. ૪, પા. ૧૫૨

અવન્તીનાથ: (રાજઅમાત્યને)

અમાત્યવર ! આકાશવાણી ખોટી ન હોય.
આવશે ભાખ્યું છે, પણ અત્ક્રાર સૂધી,
સ્વયંવરના કલ્યાણમુહૂર્ત પર્થન્ત,
અવન્તીકુમારી નથી પધારી.

અમાત્ય: દેવવેણુ ખોટાં ન જ પડે.

વાયુમાંથી પ્રગટશે, આભમાંથી ઉતરશે,
સ્વયંવર મિથ્યા નહીં જ થાય.
આર્યયોધને યે ધન્ય છે ને કે
અરિજનના યે યશની વહારે ધાયા.
સેનાનીઓ ને પુરજનો, મહારાજ !
સારો યે અવન્તીદેશ,
કીર્તિકીર્તન ગાય છે એ યોધદેવનાં.

(પોતાના વ્યાધ્યર્થધારીઓ મંગાથે
અવન્તીકુમાર પધારે છે.)

કુમારસંઘ: મહારાજનો જય હો !

અવન્તીકુમાર: (આગળ આવીને)

દેવવાણીને આધારે સ્વયંવર આદર્યો;
દેવો સામ્યા હશે કે ખોટા ?
કે ભરતરાજે છોડાવી-ને સન્તાડી ?

અમાત્ય: દિશદિશમાં દેવો છે, અવન્તીકુમાર !
દિશાઓ સાંભળે, દેવો સાંભળે,

ને અકારણુ અનન્તનાં વેર અન્ધાયઃ
એવું ઓધું મા ઉચ્ચરિયે.

(સન્ધ્યાસમયે એક પછી એક ઉગતા
ને પ્રકાશતા તારાઓ સરિખડા પૃથ્વીપતિઓ
પધારે છે. પ્રતિહારિકાઓ ને વેત્રવતીઓ પ્રત્યે-
કનો જય ઉચ્ચારે છે, અવન્તીનાથ પ્રત્યેકનો
યથાયોગ્ય સત્કાર કરી સિદ્ધાસને ખેસાડે છે.
સભામંડપ ભરાઈ રહે)

અવન્તીનાથઃ ભગવાન માર્તંડદેવ શા મહૌજસ
ને દિવસ સરિખડા વશોર્જ્જવલ
પૃથ્વીપુણ્યના પૃથ્વીપાલો !
યશપગલે આવી અવન્તીને શોભા આપી;
અમરેના અવનીઅવતંસોને પધાર્યે
અવન્તી યે આજે
સ્વર્ગોદ્ધાન શી પ્રજ્ઞો રહી છે.

એક નૃપાલઃ અવન્તી અવનીનો યશદેશ છે,
મધ્યદેશ મહીતલનાં મુગટરૂપ છે,
ભરતરાજની પૃથ્વીપરિક્ષરતી ભરતી
અવન્તીનાથે ઝીલી-ને ખાળી છે.
અવન્તીનાથની આમન્ત્રણા તો
સદ્ગુનાં સન્માનભરી જ હોય.

(કુલપતિ કણ્વપ્રમુખ ઋષિમંડલિ પધારે
છે. વેત્રવતીઓ બ્રહ્મસમાજનો જય ઉચ્ચારે
છે. અવન્તીનાથ સ્વયંવરમંડપના રાજદ્વાર સુધી
સત્કારવા જાય છે, રાજમંડલ ઉભું થઈ ઋષિ-
મંડલને સન્માને છે.)

અવન્તીનાથ:તપોધનોનાં અણુમૂળાં તપપગલે
અવન્તીનાં પાપ ધોવાશે,
પુણ્યગંગા વહેશે રાજપ્રજામાં.

કણ્વ: અવન્તીનાથ ! સૂર્યમંડલ સમા
મહીપાલ ને નૃપાલમંડલનાં ચે
દર્શન તો ધર્મદર્શન જ છે.
બ્રાહ્મધર્મપાલોથી રાજધર્મપાલો,
વિચારવા કરતાં કરવું કપરું છે એટલા,
પૃથ્વીમન્દિરે અધિકા યશવન્તા છે.

(મહીષીસમાજ ઉડી આવી અર્ધ્વપાદે
સત્કારી પૂજાઅર્ચનાદિ કરી પુષ્પમાલાઓ
ધરાવી ઋષિમંડલિને રાજસિંહાસનને જમણે
પડખે સ્થાપે છે.)

વેત્રવતીઓ ને { : ધર્મકિરીટી ચોધદેવનો જય હો !
પ્રતિહારિકાઓ }
અવન્તીલોકના હૃદયસિંહાસનવાસી
સુભટપ્રભુનો જય હો !

(સેનાનીઓ ને નગરમહાજનો એ જયધોષણા ઝીલી લે છે.)

સેનાનીઓ: સુભટપ્રભુનો જય હો !

(સ્વયંવરમંડપની બહારનો લોકસંઘ એ જયધોષણા ઝીલી લે છે.)

લોકસંઘ: સુભટદેવનો જય હો !

(અવન્તીનાથ સ્મિતવદને પધારી ધર્મ-કિરીટી સુભટદેવને અભિવન્દે છે.)

અવન્તીનાથ: સૌજન્યથી પરાક્રમથી વીરત્વથી દેવત્વથી
અવન્તીના ઉરઉરમાં વસ્યા છો;
અવન્તીને અર્ધસિંહાસને વિરાજજો;
દેવ સમ દીપાવજો દિશામંડલને.
અવન્તીલોક કે અવન્તીનાથ
અન્ય શા ઉરભાવે સત્કારે ?

ધર્મકિરીટી } સ્વર્ગકીર્તિત આ આર્યમંડલમાંના
સુભટદેવ }
કોઇ એ રાજર્ષિ એ કરત;
એ યશસાદસો કે એ હસ્તિનજય.
અભિભાવ આપનો ચિરંજીવ રહે
એટલી જ મહારી તો છે વિનતિ.

અવન્તીનાથ: વીરોની વિનતિ મિથ્યા નથી જતી.

ક્ષત્રિયકુલનાં-સુભટદેવોનાં પરાક્રમો

પૃથ્વીમાં પૂજ્યશે ત્યાં સૂધી તો

ચિરંજીવ જ છે, યોધદેવ !

અવન્તીકુલનો આપ પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ.

સુભટદેવ: અવન્તીના કુમારો એવા પરાક્રમી હો !

સભાજન: તથાસ્તુ ! તથાસ્તુ !

અવન્તીનાથ: દેવવાણી છે કે સ્વયંવરમુહૂર્તે

અવન્તીકુમારી પૃથ્વીમાં પધારશે.

મહોત્સવનું એ કલ્યાણમુહૂર્ત

આપને વીરપગલે આવી પહોંચ્યું છે.

ધર્મકિરીટી { : દેવવંશ કુળશે, અને
સુભટદેવ

મહોત્સવનાં કલ્યાણમુહૂર્ત પૂરાશે.

(એક પડખે અવન્તીનાથ ને બીજે
પડખે અવન્તીકુમાર એમ ધર્મકિરીટી સુભટ-
દેવને લઈ જઈને અર્ધ સિંહાસને બેસાડે છે.

(મંગલ ગીત ગાતી ગાતી, પ્રકુલ્લેક્ષી
નન્દનવેલીઓ સમી, દેવકૂલડે શણગારાયેલી
દેવાંગનાઓ, ફૂલમંડલિ સમી, આકાશમાંથી
ઉતરે છે. વચ્ચે ફૂલહિન્ડોળા સમી વસુન્ધરા
ડાલતી હોય છે.)

દેવાંગનાઓઃ સંકારી આલ કેરી આલરો

સુન્દરી ઉતરે સંસારમાંઃ

જીવનના રહવારમાં, કંઈ સ્વર્ગના શણગારમાંઃ

સંકારી આલ કેરી આલરો વિ.

માથે છે માલા મન્દારની,

હૈયે છે હારશણગારની,

દેવોનાં દેવફૂલના ભારનીઃ

ઉગ્યો જગમાં સૌભાગ્ય કેરો ભાણુ હો !

મનુકુત્તનું ઉતરે મહાકલ્યાણુ હો !

અમૃતના કુંભ ભરી લાવિયા,

હૈયાની હેલમાં રસધારનેઃ

પાશે ભરથારને, આર્યના સંસારનેઃ

સંકારી આલ કેરી આલરો વિ.

(મૂર્છાવશ શી વિસ્મયચકિત સ્વયંવર-
સભા સ્તબ્ધ થઇ નિહાળે છે કે શું અદ્ભુત
ઉતરે છે. વસુન્ધરાને ઓળખ્યે અવન્તીનું
રાજકુટુંબ ને રાજપરિવાર સત્કારાર્થે સમીપે
મંચરે છે. કલ્પવૃક્ષદીધાં દેવભૂષણે વિભૂષિત
વસુન્ધરા અવન્તીનાથને ને અવન્તીકુમારને
અભિવન્દી માતાની રહોડમાં જઈ ભરાય છે.
રાજમાતા કુંવરીનું મસ્તક સૂઘે છે, ને પાંખમાં
લે છે; ને એમ સહુ સ્વયંવરમંડપની મધ્યમાં
અન્દ્રમંડલ શાં, પધારે છે.)

અં. ૩, પ્ર. ૪, પા. ૧૫૮

અવન્તીનાથ: (દેવાંગનાઓને)

દેવભોમમાંથી દેવપરિવાર
આજે અમારે આંગણે ઉતર્યો,
સ્વયંવરને દેવપગલે પાવન કીધો:
ઋષિ ધું દેવકુલનો હું.
અવન્તીની ખાવાયેલી
રાજલક્ષ્મી ને રાજકીર્તિ શી
અવન્તીકુમારિકાને યે પાછી આણી:
દેવોના દેવત્વથી શણગારીને.

એક દેવાંગના: આર્યકુલના યશમેધ ભરતદેવે
ગંગાદારના નરમેધ અવરોધ્યા,
ને પ્રભાઓઢણીધારિણી અવન્તીકુમારીને
દસ્યુપાશમાંથી છોડાવી સંરક્ષી.
પછી આર્યસેના તો લાવતી હતી
અવન્તીકુમારીને અવન્તીદ્વારે જ:
પણ અન્તરિયાળ હરણ કરવાનો
દેવાંગનાઓને દેવઆદેશ થયો.

અવન્તીનાથ: એમાં જ અવન્તીનાં સૌભાગ્ય હશે.

દેવાંગના: વસુન્ધરાના જીવનયુગથી
નવસંસ્કૃતિની મહાસ્થાપના
વિશ્વવિધાત્રીએ નિર્મેલી છે.
વસુન્ધરા પૃથ્વીમાં સ્વર્ગ ઉતારશે
એવો દેવલોકનો વિધિમન્ત્ર છે.

આર્યાવર્ત અમરાવતી ખનશે.
તેજલોકમાંના દેવલોકમાંના બ્રહ્મલોકમાંના
પુણ્યપ્રભાળા જીવનયોગ દાખવવા કાજ
તેથી જ દેવી વસુન્ધરાનો
આટલો દિવ્વાસ કીધો હતો:
તપસ્વિની શકુન્તલાના મનોરથો પૂરવાને માટે.

અવન્તીનાથ: દુશ્મન હો તો ભરતદેવ સમા હજો !
સુહૃદ હો તો દેવી શકુન્તલા સમાં હજો !
અવન્તીનો યશ એમણે અક્ષય સાચ્યો,
ને દેવત્રિભૂષણે ભૂષણવન્તો કીધો.

અવન્તીકુમારી: મહારાજ ! રાજસિંહાસને કાણુ છે ?

અવન્તીકુમાર: કિષ્કિન્ધાની વાનરસેનાને વિદારનાર !
ચન્દનવાડીના ચોરોના ન્યાયમન્ત્રી !
જયલંકાને જીતનાર જયનાથ !
અવન્તીના લોકહૃદયના હૃદયેશ,
એ તો ધર્મકિરોડી સુભટદેવ.
વસુન્ધરાની વરમાળને યોગ્ય
પરાક્રમશાળી ને પરમ યશચિરંજવી.
એકમુખે સારો અવન્તીદેશ
એમનાં યશોગાન ગાય છે.

(કણ્વ ઋષિ બ્રહ્માસનેથી હડી સ્વયં-
વરમંડપની મધ્યમાં, વિધાત્રીના પુણ્યપુરોહિત
સરિખડા, પધારે છે.)

અં. ૩, પ્ર. ૪, પા. ૧૬૦

અવન્તીનાથ: કુલપતિ કણ્વને વન્દીને, કુમારી !
આશીર્વાદ લે બ્રહ્મર્ષિના.

(અવન્તીકુમારી ને દેવાંગનાઓ કુલ-
પતિને વન્દન વન્દે છે.)

કણ્વ: વસુન્ધરાને આશીર્વાદ દેવા જ આવ્યો છું
કે આર્યકુલની માતા થજે,
વિશ્વસંસ્કૃતિની વિધાતા થજે.

અમાત્ય: (સહેજ ટકોરતા કંઠે)
બ્રહ્મવર્યસ્વી ! શાં આ બ્રહ્મવાક્ય ?

કણ્વ: અવન્તીનાથ ! જાણો છો
અવન્તીને રાજસિંહાસને
અત્યહારે કેાણુ વિરાજેલ છે ?

અવન્તીનાથ: અવન્તીના લોકહૃદયનો હૃદયેશ.

કણ્વ: (શબ્દમોજાઓથી સભામંડપ ઉછળતો ઉલ-
રાય એવી સિંહગર્જના કરીને)
અવન્તીના રાજકુલનાં કીર્તિપુણ્ય
નિષ્કલંક ને તેજોજ્જ્વલ રાખનાર,
આર્યકુલનો ત્રિકાલતેજસ્વી સૂર્યરાજ,
પૌરવપ્રદીપ ભરતદેવ છે એ.
ટોપકવચના પડદા ઉતરાવો,
ને ઓળખો એ યશદેહી અમરને.

(રાજસભા વિરમય્યકિત થાય છે.)

હિતારો, ભરતદેવ ! અન્ધારપછેડા શા
એ કવચ ટોપ ને કિરીટઃ
અન્ધકારમાંથી જે આંખો ઓળખાય છે
દેવહવિભૂખ્યા યજ્ઞકુંડ જેવી.
આર્યધર્મના ધ્વજદંડ સરિખડા,
નરલોકના લોકસ્થંભ સમોવડા,
અડગ અડોલ ને સંજોગત,
ઓળખાવ નૃલોકના લોકઅંધને.

(ટોપ કવચ કિરીટનાં આવરણ હિતારી
ભરતદેવ સ્વયંસ્વરૂપમાં પ્રગટ થાય છે.)

અવન્તીકુમારી: (હરિણી શી દોડતે પગલે સિંહાસને ચઢીને)
અવન્તીને સિંહાસને વિરાળે છે,
યશકીર્તને અવન્તીલોકની જાણે વિરાળે છે,
મ્હારે જે હૃદયસિંહાસને, હૃદયનાથ !
અખંડ એમ વિરાજ રહેજે.

(વરમાળ આરોપી જીવનવન્દના કરે છે.)

કણ્વ: તહારા પુત્રદેવનો દિગ્વિજય નિહાળવા
ત પરિવની શકુન્તલા ! પ્રત્યક્ષ થા.

(વદદ્ધધારિણી તપરિવની શકુન્તલા
અન્તરિક્ષમાંથી પ્રત્યક્ષ થાય છે. કણ્વ મુનિને
સંમિત વન્દના વદી ભરતદેવ ને વસુન્ધરા

અં. ૩, પ્ર ૪, પા. ૧૬૨

જઈ શકુન્તલાની ચરણવન્દના લે છે. ઉભયને
શકુન્તલા એક એક પાંખમાં લઈને માથું પ-
પાળી સૂંધે છે.)

અવન્તીનાથ: પૃથ્વીકીર્તિત મહારાજ ભરતદેવ !
અવન્તી સ્થામે યુદ્ધે છતાં યે
આટઆટલા અવન્તીકુલને ઉપકાર ?

ભરતદેવ: (સ્મિત કરતાં કરતાં)
આર્યકુલનો તો એ ઇતિહાસ જ છે.

અવન્તીનાથ: હું હાર્યો; વીરોના વીરત્વથી નહીં,
આર્યકુલના આર્યત્વથી હું હાર્યો;
સુજનતાથી, સૌમનસ્યથી, સહભાવથી.
લાવો, ઓ પૃથ્વીકીર્તિત યોધગણ !
યશછાયાજો એ આર્યોનો જયધ્વજ:
અવન્તીનાથને, અવન્તીકુમારીને,
અવન્તીલોકને હૃદયચોકે રોપ્યો છે,
એમ રોપો અવન્તીના સ્વયંવરમંડપે,
અવન્તીના રાજમહેલના રાજચોકમાં.

(અવન્તીકુમાર આર્યધ્વજને આમન્ત્રણે જાય છે.)

અમાત્યવર ! છૂટો કરો
આર્યોના અશ્વમેધનો અશ્વરાજ.
પૌરવપુત્રના તીર્થરક્ષાના અશ્વમેધને
અવન્તીનાથ હવે અવરોધશે નહીં.

મહોજ્જસુ ભરતદેવનું ચક્રવર્તીત્વ
અવન્તીના રાજમહેલમાં જ સ્થપાશે.

(દુરની મેઘર્ગજના સમું આઘેથી
આર્યધ્વજનું ગીત સંભળાય છે. સુભટપતિ,
વજ્રધન્વા, મહારથી, યોધરાજ વિગેરે મહા-
સુભટોથી, વીંટળાલા આર્યયોધરાજેથી ઘેરાયેલા,
ઋત્વિજરાજની કરશાખાઓમાં આર્યધ્વજને •
લધને આર્યધ્વજનું ગીત ધોરવતી આર્યસેના
થોડેક કાળે આવે છે. મોખરે અવન્તીદુમાર
ચાલતા હોય છે.)

આર્યસેના: હો ! આર્યોના આર્યત્વનો ઝુંડો !
દ્વિશદ્વિશમાં ફરકાવો, હો આર્યો !
જગજગમાં ફરકાવો, હો આર્યો ! આર્યત્વનો ઝુંડો !
હરે હો ! આર્યત્વનો ઝુંડો !

ઓ દિનપ્રગટતા સૂર્ય ! અને ઓ ચન્દ્ર !
રાત્રિ ઉજ્જવળતા !
ઓ નવલખ તારકસંઘ ! અને ઓ ધ્રુવ !
નિશદિન ચળક-તા !

એ સાક્ષી શાશ્વત પૂરજો !
નથી શત્રુ અમ, નિર્વૈય હો !

અં. ૩, પ્ર. ૪, પા. ૧૬૪

ઉર અમી અખંડ, લવઅય પ્રયંડ,
અરિ અધર્મનો રૂઠોઃ
ધર્મધ્વજ ફરકાવો જગ, જગ જૂવે વાટ, ઉઠો !

હો ! આર્યોના આર્યત્વનો ઝુંડો !

૨

હો ! વીરોના વીરત્વનો ઝુંડો !
ભૂમિ ભરી ભરી સ્થાપો, હો વીરો !
વીરત્વનો ઝુંડો !
હરે હો ! વીરત્વનો ઝુંડો !

એ પુણ્યશુકુનનો, પૃથ્વીતલની પ્રદક્ષિણા કરશે હો !
એ પ્રેમવર્ણનો, મહામોજ ચઢીને સાગર ધૂમશે હો !

મહાસૂર્ય કેરી પાંખ શા
સ્ફુરી તેજ ને કલ્યાણ, હા !

શુભનો સુહાગ ધ્વજમન્ત્રહાક
સિંહશબ્દ ગગનગિઠોઃ
વીરધ્વજ સ્થાપો ભૂમિ ભરી,
ભૂમિ જૂવે વાટ, ઉઠો
હો વીરોના વીરત્વનો ઝુંડો !

૩

હો ! આલ્મશુના અભત્વનો ઝુંડો !
જનતામાં પૂજી પૂજવો, હો આલ્મશુ !
અભત્વનો ઝુંડો !
હરે હો ! અભત્વનો ઝુંડો !

ધન સમ જીવન વરસન્તો હો !
ઉરભૂમિ ફલદ્રુપ કરન્તો,
વડી દેહની ને આત્માની
જમની ભૂખતરસ ફેડન્તો !

ચ્છેડી દ્વિસાક્ષલ તણે શિખર
કંઠ શીતલતા વરસે વિરલ :

જ્વળપટલચોક શું અભલોકના પરમ તેજકુંડો !
અભધ્વજ પૂજે, જનકુલ ! જન જૂવે વાટ, ઉડો !

હો ! આલ્મશુના અભત્વનો ઝુંડો !

૪

હો ! દેવોના દેવત્વનો ઝુંડો !

નસનભ વન્દી વન્દાવો વિરાટે દેવત્વનો ઝુંડો !
હરે હો ! દેવત્વનો ઝુંડો !

અં. ૩, પ્ર. ૪, પા. ૧૧૬

કંઈ ઋષિ મુનિ યોગી તપસ્વીનાં
પૂર્વજપગલાં પાડન્તો !
ને વેદવેદનાં દેવગાન કાલાતીત કંઈ ગાજન્તો !

સાવિત્રી ને વિદ્યાત્રીના,
ભક્તિ કવિતા લક્ષ્મીના,
પટ ભવ્ય જાણે પાથર્યા;

નભનભ સુહન્ત ધ્વજફણ ઉડન્ત,
કંઈ દિગ્પાલની શુંદો !
દેવધ્વજ વન્દે વિરાટ, વિભુ જૂવે વાટ, ઉઠો !
હો ! દેવોના દેવત્વનો ઝુંડો !

દિશદિશમાં ફરકાવો, હો આર્યો !
જગજગમાં ફરકાવો, હો આર્યો !
આર્યત્વનો ઝુંડો !
હરે હો ! આર્યત્વનો ઝુંડો !

અવન્તીનાથ: રોપો એ ચક્રવર્તીના જ્યધ્વજ
અવન્તીના વિશાળા ઉરમહેલમાં.
મેરુ શો મંડારો મહી ઉપર,
ને દેવધ્વજ શો લહરશે દિક્કમંડલમાં.
જગતનું પરમ સત્ય આર્યત્વ છે.

કણ્વ: (ઉદ્દગાતાની પેઠે મગનકમ્પાવત શબ્દે)
આર્ય દેશમાં એકચક્ર સ્થપાયું.

ભરતદેવ ! સધાયો તહમારો દિગ્વિજય.
 પૃથ્વીપ્રતાપી લોકપાલ !
 આ તહમારો છે પ્રથમ અશ્વમેધ;
 ગંગા ને યમુનાના મહાપ્રવાહ રોકી રોકી
 સો સો અશ્વમેધ એવા ઉજવજો.
 આર્ય દેશના વિભિન્ન અવયવો
 મહારાજના પુણ્યયોગે સાંઝ્યા છે;
 આજના પુણ્યમુહૂર્તથી આર્યદેશ
 ભરતદેવને નામે ભરતખંડ કહેવાશે,
 દિશાકાલના સીમાન્તો સૂધી ભારત નામે
 પૃથ્વીમાં પુણ્યપ્રખ્યાત થશે.
 સૂર્યદેવ ને સૂર્યદેવનાં કિરણો
 જગતને જમીને એ જાહેર કરશે.
 ચયાતિનાં ઐશ્વર્ય, કુરુરાજનાં પુણ્ય,
 ભરતદેવના ગુણભંડારથી વિમોહિત
 બ્રહ્માવર્તની બ્રહ્મમહાસભાએ
 રાજર્ષિનું બિરદ ને રાજમુગટ પાડવ્યાં છે;
 ઋષિ મુનિ યોગી તપસ્વી,
 આર્ય દેશના બ્રહ્મપન્થ પ્રવાસીઓની વતી
 ધરાવું છું રાજર્ષિના આ દેવમુગટ.

ભરતદેવ: મહારો પહેલો અશ્વમેધ એટલે તીર્થરક્ષા.
 દિશદિશમાં ફલાવ્યાં છે કહેણ
 માનવકુલનાં એ ધર્મકલ્યાણનાં.

(ભરતદેવને ને વસુન્ધરાને કુલપતિ
 કણ્વ ઋષિ રાજર્ષિના રાજમુગટ ધરાવે છે.

અં. ૩, પ્ર. ૪, પા. ૧૬૮

ભરતદેવ ને વસુન્ધરા તપસ્વિની શકુન્તલાના
ચરણોમાં બિરાજે છે.)

કુણ્વ: તપસ્વીનાં જ સન્તાનો
તપોધનના પુણ્યફાલ લણુશે.
શકુન્તલા ! ભરતદેવનું ચક્રવર્તીત્વ
એ તો તારા જીવન્તપનું જ મહાફલ:
તારા જીવનસર્વસ્વનો ધર્મવિજય.
તારું મ્હોરેલું જીવન આજે ફળ્યું.

શકુન્તલા: પુણ્યપિતાના પુણ્યાવતાર ભરતદેવ !
દ્વિગ્વિજયે કીધો, ને સ્વયંવરે જીત્યો.
વસુન્ધરા ! દેવાંગનાઓએ શિષ્યવ્યું છે,
સ્વર્ગ પૃથ્વીમાં ઉતારજો:
પૌરવકુલદેવ ! સાગર ઓળંગજો,
ને સાર્વભૌમને સિંહાસને શાબજો !
દેવના ધર્મના લોકકલ્યાણના
પરમ વિશ્વપાલ થજો !
ઉઠો, આર્યકુલનાં કુલપ્રવરો !
જગત સકલ આર્યવંશને કાજે છે.

કુણ્વ: આજે આર્યકુલની પ્રથમ પૂર્ણિમા છે:
આર્યવંશના મહાસાગરને માથે
ભરતદેવ શો ચન્દ્રરાજ તપે છે:
આર્યોની પૂનમની ભરતી ડાલે છે.

(ચાર ઋષિકુમારો આગળ આવે છે,
તે પૃથ્વીના પુણ્યશાળીઓ પાસેથી આશીર્વાદ
માગે છે.)

ઋષિકુમારો: આપો એ આશીર્વાદ, સજનસજની હો !
ભાષો એ કલ્યાણમન્ત્ર, ભાગ્યજનની હો !
ચિરંજીવ-ચિરંજીવ હો !
અમ ભરતભૂમિ હો !

રસવન્તી પુણ્યવન્તી પુણ્યવન્તી હો !
સુશ્લવતી જીવનવતી આત્મવતી પ્રભુપતોતી હો !
અમ ભરતભૂમિ હો !

આપો એ આશીર્વાદ, સજનસજની હો !

પ્રેયસ્કાંડથી અભિરામ, ઐયસઋગ્ચાની વિશ્રામ;
પ્રેમધામ, પૂર્ણકામ, હેમકામ, ગુણગ્રામ હો !

પ્રભપ્રજ્ઞની પાવનકારિણી;
પૃથ્વીભૂષણ ભવતારિણી;

ખંડખંડની ઉદ્ધારિણી;
મત્યુલોકની કલ્યાણિની હો !

જીવનસાક્ષ્યવન્તી, સજનહેતુસિદ્ધિવન્તી;

વિરાટને કિરીટ તિલકટીલડી સમ હો!
 ઇતિહાસની અનસ્ત પરમ પૂર્ણિમા અમ હો !
 મનુષ્યકુલની પ્રકૃત્ત્વ નિત્યવસન્ત હો !
 અમ ભરતભૂમિ હો !

ભાષો એ કલ્યાણમન્ત્ર, ભાગ્યજનની હો !
 ગાઓ એ મહાકથા વિ.

ઋષિમંડલિ { ભારતનું રક્ષણ ને ભારતપ્રસાર
 ને { ત્હમને ને ત્હમારા જેવાઓને
 રાજમંડલિ { સોંપ્યા છે, ભરતદેવ ! વિધાતાએ.

કણ્વઃ જગજ્ઞનો ! સુણ્વને આર્યકુલનો મહાખોલ;
 જગતને આર્યવર્તનો સનાતન સન્દેશ તો
 લોકકલ્યાણકારી આર્યત્વ જ છે.
 અમૃતઆયુષી નિત્યપૂજ્ય આર્યત્વ
 ત્રિકાલને યે જીતશે જગતમાં.
 જય ! ભરતકુલનો ચિરંજીવ જય !

